

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών : ΔΗΜΟΣΙΑ
ΔΙΟΙΚΗΣΗ**

**Κατεύθυνση: «Νομικός Πολιτισμός», Δημόσιο και Ιδιωτικό
Δίκαιο**

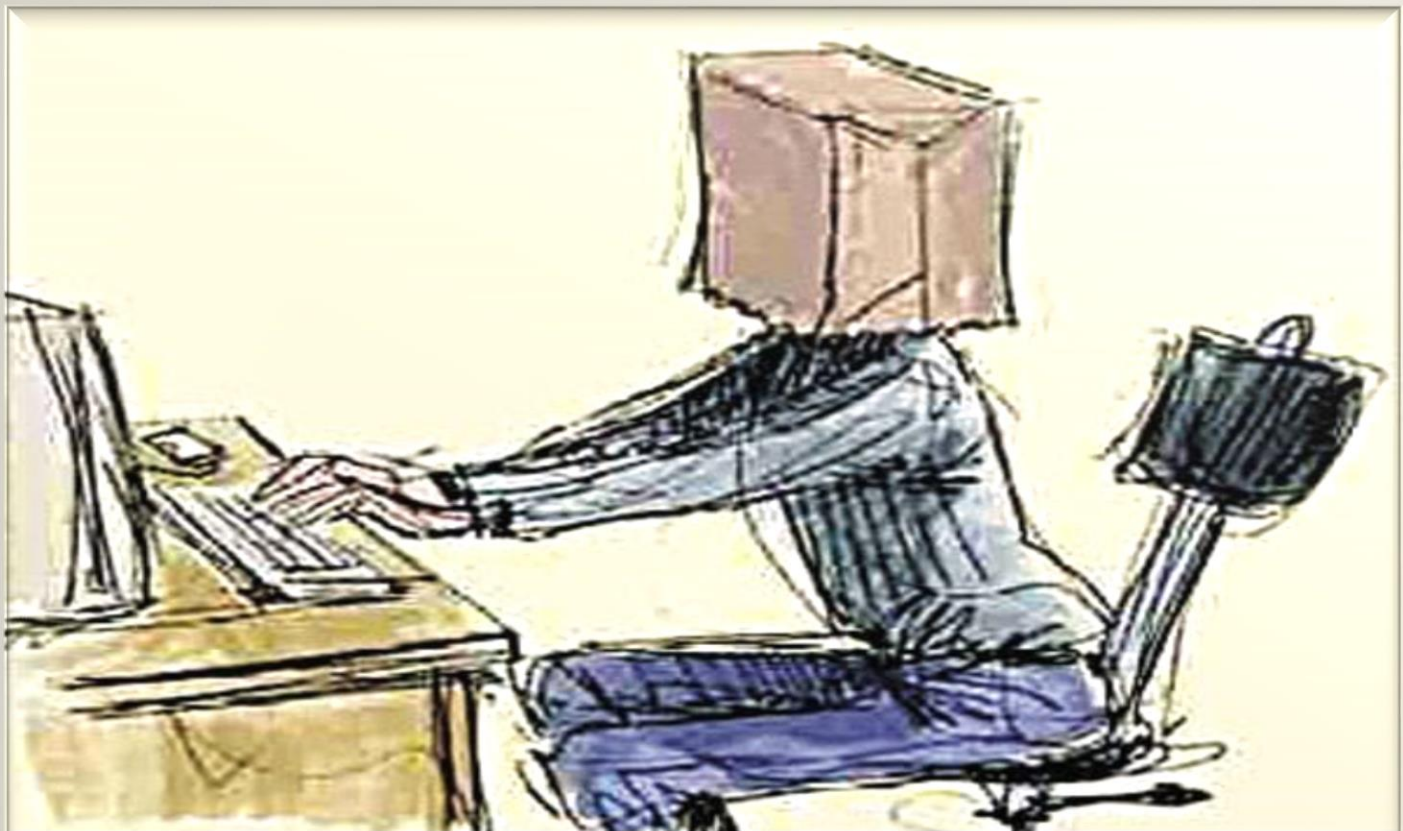
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. ΒΕΡΥΚΙΟΣ (ΑΜ 7116Μ115)

Επιβλέπων Καθηγητής:

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ - ΙΩΑΝΝΗΣ Γ. ΚΟΥΤΝΑΤΖΗΣ

ΘΕΜΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	ΣΕΛΙΔΑ
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ – ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

1. Τα χαρακτηριστικά του διαδικτύου.....	7
2. Διαδικτυακές υπηρεσίες.....	8

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ – Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ - ΥΠΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΣΤΙΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

1. Συνταγματική κατοχύρωση.....	9
2. Η Ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο ειδικότερα.....	11
3. Περιεχόμενο της ελευθερίας της έκφρασης.....	14
4. Επιτρεπτοί Περιορισμοί του δικαιώματος.....	17
5. Φορείς του δικαιώματος	21
6. Ελευθερία έκφρασης και προστασία προσωπικότητας στο διαδίκτυο.....	22
7. Ελευθερία έκφρασης και πρόσβαση στην πληροφόρηση.....	25
8. Ελευθερία έκφρασης και ελευθερία του τύπου	30
9. Οι ιστοσελίδες άσκησης κριτικής.....	33
10. Προστασία της προσωπικότητας για προσβολές της μέσω του διαδικτύου.....	38

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ – ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

1. Άρθρο 19 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά δικαιώματα..	39
1.1 Η Ελευθερία της έκφρασης και τα μέσα ενημέρωσης.....	42
1.2 Δικαίωμα πρόσβασης στην πληροφορία.....	43
1.3 Η εφαρμογή της παραγράφου 3 του Άρθρου 19 του Συμφώνου.....	44
2. Άρθρο 10 παρ. 1 ΕΣΔΑ	45
3. Άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακηρύξεως για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα.....	50
4. Αποκλεισμός περιεχομένου στο διαδίκτυο: Σαφής παρέμβαση στην ελευθερία έκφρασης.....	51

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	54
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	56
ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ.....	58
ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ.....	60
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ.....	60

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το Διαδίκτυο αποτελεί σήμερα το νεότερο και ίσως το πιο εξελιγμένο μέσο μαζικής επικοινωνίας. Συγκεντρώνει τόσο το στοιχείο της μαζικότητας, απευθυνόμενο σε μεγάλο και καταρχήν απροσδιόριστο αριθμό προσώπων, όσο και το στοιχείο της ενημέρωσης, παρέχοντας γνώμες, πληροφορίες, γνώσεις, ψυχαγωγία στους αποδέκτες.

Αποτελεί αναμφίβολα έναν σύγχρονο τρόπο επικοινωνίας, ανταλλαγής ιδεών και απόψεων, συνομιλίας, ενημέρωσης, συλλογής και επεξεργασίας πληροφοριών, ψυχαγωγίας ενώ παράλληλα προσφέρει ένα σύνολο ηλεκτρονικών υπηρεσιών ως προς την αγορά προϊόντων, όπου η προσφορά και η ζήτηση συνδιαλέγονται αλλά και ανταγωνίζονται, συναλλάσσονται, διαφωνούν ή συμφωνούν.

Πρόκειται δηλαδή για ένα νέο μαγικό κόσμο που τείνει να κυριαρχήσει στη ζωή μας. Η καινοτομία αυτή του διαδικτύου και της ψηφιακής τεχνολογίας, εν γένει, έγκειται στην ικανότητά της να ενσωματώνεται στις εφαρμογές ποικίλων τεχνολογικών κλάδων, κατά τρόπο που να μεταβάλλει ριζικά τα δεδομένα της παραγωγής, αλλά κυρίως της παροχής υπηρεσιών, πολλαπλασιάζοντας την ταχύτητα μετάδοσης πληροφοριών και ουσιαστικά καταργώντας τους χρονικούς και χωρικούς περιορισμούς. Η ελευθερία της πληροφόρησης εν προκειμένω αποκτά ιδιαίτερη σημασία στη σύγχρονη εποχή, η οποία χαρακτηρίζεται ως εποχή της πληροφορίας.

Ποια είναι όμως η επίδραση του διαδικτύου στα συνταγματικά δικαιώματα και ιδίως αυτά της προσωπικότητας και της ελεύθερης έκφρασης; Ποιες οι αρνητικές και θετικές επιπτώσεις του σε αυτό; Πώς μπορεί ο νομικός επιστήμονας να αξιολογήσει το θαυμαστό αυτό μόρφωμα και αντίστοιχα ποια θα πρέπει να είναι η στάση του; Είναι δυνατή η επέμβαση του νομοθέτη και σε ποιο στάδιο; Πώς πρέπει να ενεργεί ο εφαρμοστής του δικαίου;

Προκειμένου να δοθούν απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά σκόπιμο θα ήταν προηγουμένως να γίνει μια προσέγγιση του φαινομένου με αναγωγή σε νομοθετικές αξίες και αρχές, σε επίπεδο δηλαδή συνταγματικών αξιών και

αρχών του διεθνούς - γραπτού και εθιμικού- και κοινοτικού δικαίου, με συνεκτίμηση των νέων μεθόδων της τεχνολογίας και της επιστήμης, μέσω των οποίων οριοθετούνται και οι δικαιοκοί ορίζοντες.

Εκκινώντας έτσι από τη θέση ότι οι γενικές αρχές που διέπουν την ελευθερία της γνώμης και γενικότερα της έκφρασης, όπως και οι προστατευτικές για τον τύπο συνταγματικές διατάξεις καλύπτουν και το διαδίκτυο είμαστε σε θέση να εξετάσουμε τη δυνατότητα αναλογικής εφαρμογής του νομοθετικού πλαισίου για τον τύπο και τη ραδιοτηλεόραση στο διαδίκτυο και ιδίως στα ιστολόγια.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω το διαδίκτυο ή αλλιώς Net(Δίκτυο) ή Information Super highway (Λεωφόρος των Πληροφοριών) ή Cyberspace (Κυβερνοχώρος) είναι το μεγαλύτερο σύστημα υπολογιστών συνδεδεμένων μεταξύ τους η οποία με την βοήθεια λογισμικών εργαλείων επιτρέπει σε πολλούς ανθρώπους να έχουν πρόσβαση και να μοιράζονται πληροφορίες, επικοινωνία, ακόμη και εξοπλισμό. Ουσιαστικά δηλαδή το διαδίκτυο, που αποτελεί την λεωφόρο των πληροφοριών (Information Superhiway), συγκροτείται από χιλιάδες συνδεδεμένα μεταξύ τους συστήματα και δίκτυα¹.

Σε ένα απέραντο και χωρίς κέντρο δίκτυο συνδεδεμένων πληροφοριακών συστημάτων ενώθηκε ένας επίσης συνδεδεμένος μεταξύ τους τεράστιος αριθμός δεδομένων, παρέχοντας με τον τρόπο αυτό στον χρήστη την δυνατότητα να έχει πρόσβαση σε κάθε μορφή πληροφορίας, που αυτός επιθυμεί.

1 I. Καράκωστας, Το δίκαιο του internet. (Νομική Αντιμετώπιση του διαδικτύου), ΝοΒ 1998, σελ. 1172 επ., I. Καράκωστας, Δίκαιο και internet Νομικά ζητήματα του διαδικτύου, 2003, σελ. 3 επ., Π. Ζέρη, Κρατική ρύθμιση και αυτορύθμιση των λεωφόρων των πληροφοριών, ΤοΣ 1999, σελ. 418 επ.

Παράλληλα του δίδεται η δυνατότητα να επικοινωνεί με όποιον κατά την αποκλειστική του κρίση θελήσει, μεμονωμένα ή συλλογικά. Έχει δε μια πρωτοφανή ποικιλομορφία περιεχομένου και στο βαθμό που είναι το κατ' εξοχήν διαδραστικό μέσο, μπορεί να θεωρηθεί ως το λιγότερο επιθετικό και διεισδυτικό².

Στο τεράστιο αυτό σύστημα η δυνατότητα πρόσβασης του πολίτη-χρήστη στην πληροφορία είναι καταρχήν ευκολότερη, ωστόσο δεν παύει να εγκυμονεί κινδύνους για τον πολίτη και κυρίως στα πλαίσια της προστασίας που του παρέχουν τα Συνταγματικά δικαιώματα. Η νέα αυτή πληροφοριακή επανάσταση έχει σαν βάση την γενίκευση της χρήσης των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Πρόκειται για εφαρμογή νέων τεχνολογικών διάδοσης της πληροφορίας και πρόσβασης σε αυτήν, οι οποίες δημιουργούν νέα πεδία επικοινωνίας, σε υποκατάσταση των κλασικών μεθόδων και τρόπων.

Τα νέα δεδομένα και ο νέος τρόπος εκτός των άλλων ενσωματώνει εφαρμογές ποικίλων τεχνολογικών κλάδων, καθιστώντας έτσι την πληροφορία πιο προσβάσιμη και πιο κατανοητή, ενώ παράλληλα πολλαπλασιάζεται η ταχύτητα μετάδοσής της με την κατάργηση χρονικών και χωρικών περιορισμών³.

Κατά την διαδραστική πλοήγηση (navigation ή surfing) του χρήστη μέσα σε ιστοτόπους του διαδικτύου ενδέχεται να δίδει ή να αποκαλύπτει ο ίδιος την ηλεκτρονική του διεύθυνση, ώστε να λαμβάνει μηνύματα ή πληροφορίες που τον αφορούν. Συχνά όμως η ηλεκτρονική διεύθυνση του χρήστη, εφόσον γίνει γνωστή, χρησιμοποιείται και για την αποστολή μηνυμάτων εμπορικού σκοπού τα οποία αποβλέπουν στην προβολή και την διαφήμιση προϊόντων και υπηρεσιών, με σκοπό δηλαδή την προσέλκυση πελατών και την πραγματοποίηση πωλήσεων.

2 Βλ. Π. Μαντζούφας, Ελευθερία έκφρασης και διαδίκτυο, στο περιοδικό 'ΕΝΕΚΕΝ', Μάιος 2009, σελ. 29 επ.

3 Βλ. Α. Τάσης, Κοινωνία της πληροφορίας και Σύνταγμα, ΝοΒ, 2002, σ. 28 επ., Π. Μαντζούφας, Ελευθερία έκφρασης και διαδίκτυο, σελ. 29 επ.

Αναμφίβολα το Διαδίκτυο έχει καταστήσει την επικοινωνία μια ουσιαστικά παγκόσμια υπόθεση, καθώς οι πληροφορίες και οι ιδέες διαδίδονται εύκολα πλέον σε παγκόσμια κλίμακα, ενώ παράλληλα ο καθένας μπορεί μέσω αυτού να γίνει εκδότης, συγγραφέας ή με κάθε δυνατό τρόπο μεταδότης πληροφοριών, ιδεών και απόψεων, ικανών να κάνουν το γύρο του πλανήτη. Κατά συνέπεια, καθίσταται ιδιαίτερα σημαντικό να διερευνηθεί το πώς διαμορφώνονται τα σχετικά δικαιώματα υπό το πρίσμα αυτό, αλλά και ποιες είναι οι νέες προκλήσεις που δημιουργούνται για αυτά.

Η παρούσα μελέτη ασχολείται, καταρχάς, με την παράθεση της «παραδοσιακής» προστασίας των δικαιωμάτων του άρθρου 14 του Συντάγματος, και επιχειρεί να καταδείξει στη συνέχεια το πώς αυτά επηρεάζονται και διαμορφώνονται με βάση τα δεδομένα της ψηφιακής εποχής, καθώς και να προσεγγίσει κάποια νομικά ζητήματα που εγείρονται στο πλαίσιο αυτό, με ιδιαίτερη έμφαση στο (εν πολλοίς αρρυθμίστο) περιβάλλον του Διαδικτύου. Έτσι, ενίοτε ο χρήστης, εκτός από την αναζήτηση πληροφοριών κατά την βούληση του, γίνεται δέκτης διαφημιστικών μηνυμάτων και εμπορικών πληροφοριών, που, όταν αποστέλλονται χωρίς την συναίνεσή του, εισβάλλουν στην ιδιωτική του σφαίρα, παραβιάζοντας έτσι το δικαίωμά του στην μόνωση, καθώς και το αρνητικό δικαίωμα στην εμπορική πληροφόρηση, δηλαδή το δικαίωμα να μη γίνεται κανείς αποδέκτης εμπορικών μηνυμάτων ή πληροφοριών, εφόσον δεν το επιθυμεί⁴. Κατά συνέπεια η εξέλιξη της τεχνολογίας, και εν προκειμένω το διαδίκτυο, ως πραγματικότητα παράγει νέους κανόνες απαραίτητους για τη ρύθμιση της, νέα συνταγματικά δικαιώματα εκ των οποίων άλλα έχουν περάσει στις συνταγματικές διατάξεις και άλλα όχι. Διευκολύνει δε την άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων, ορισμένες όμως φορές συνεπάγεται την παραβίασή τους.

4. Βλ.Ι. Ιγγλεζάκης, Το δίκαιο του ηλεκτρονικού εμπορίου, 2009, σελ. 131 επ.

Σύνταγμα και διαδίκτυο συνδέονται με μια σχέση σκοπού και μέσου. Το συνταγματικό δικαίωμα αποτελεί το προσδιορισμένο από τον καταστατικό χάρτη σκοπό και η τεχνολογία το μέσο. Ανάμεσά τους υπάρχει μια σχέση ιεραρχίας. Παράλληλα το άρθρο 2 του Συντάγματος ορίζει το απαραβίαστο της ανθρώπινης αξίας ως καταστατική αρχή της έννομη τάξης, πρόκειται δηλαδή για το υπέρτατο συνταγματικό αγαθό.

Ως εκ τούτου η τεχνολογία τίθεται στην υπηρεσία του ανθρώπου και όχι το αντίθετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ – ΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

1. Τα χαρακτηριστικά του διαδικτύου

Το ίντερνετ ή διαδίκτυο είναι το κατεξοχήν αποκεντρωμένο δίκτυο ή καλύτερα ένα δίκτυο επιμέρους δικτύων. Τούτο δυσχεραίνει σε μεγάλο βαθμό τη δυνατότητα ελέγχου του, είτε από το κράτος είτε από μεγάλους οικονομικούς παράγοντες, όπως συμβαίνει παραδοσιακά με τα ΜΜΕ. Καθιστά όμως εξίσου δύσκολη και τη δυνατότητα ρυθμίσεως του, αλλά και τον επιμερισμό της κάθε είδους ευθύνης σε περίπτωση παραβίασεως της νομοθεσίας ή της προσβολής των δικαιωμάτων. Είναι ένα δίκτυο πλήρως παγκοσμιοποιημένο. Η λήψη και αποστολή μηνυμάτων και πληροφοριών δεν γνωρίζει σύνορα και μπορεί να γίνει από και προς οποιοδήποτε μέρος του πλανήτη. Ευνοείται έτσι η ακώλυτη και αποτελεσματική πλανητική διάδοση κάθε είδους παράνομων μηνυμάτων ή πληροφοριών. Την ίδια στιγμή, δυσχεραίνεται σε πολύ μεγάλο βαθμό η προσπάθεια των διωκτικών αρχών να αντιμετωπίσουν το έγκλημα στον κυβερνοχώρο, στο μέτρο που εμπλέκονται πολλές διαφορετικές δικαιοδοσίες, τα όρια των οποίων είναι δύσκολο να προσδιορισθούν.

Η αρχιτεκτονική του ίντερνετ διευκολύνει τη μυστικότητα της ηλεκτρονικής επικοινωνίας, μέσω της ανώνυμης αποστολής μηνυμάτων, της κρυπτογράφησης και της εγγενούς δυσκολίας νόμιμης παρακολούθησης των μηνυμάτων.

Είναι φανερό ότι οι παράγοντες αυτοί από τη μια πλευρά διευκολύνουν την άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων από την άλλη όμως κάνουν ευκολότερη τη ζωή εκείνων που επιδίδονται σε παράνομες δραστηριότητες.

Ένα μήνυμα ή μια πληροφορία μπορεί πιο εύκολα να μετακομίσει από το δικτυακό τόπο όπου φιλοξενείται σε έναν άλλο τόπο, που ίσως βρίσκεται στην άλλη άκρη του κόσμου, και πάντως σε διαφορετική δικαιοδοσία.

Το ίντερνετ είναι ένα μέσο με οιονεί άπειρους διαύλους και χωρητικότητα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να χαρακτηρίζεται από μια πρωτοφανή ποικιλομορφία περιεχομένου και πολυφωνία. Είναι μέσο διαδραστικό και η περιήγηση σε αυτό απαιτεί την ενεργό συμμετοχή του χρήστη, ο οποίος ανα πάσα στιγμή μπορεί να κάνει τις επιλογές του.

2. Διαδικτυακές υπηρεσίες

Η ανταλλαγή ηλεκτρονικής αλληλογραφίας (*e-mail*) αποτελεί έναν από τους πιο γρήγορους τρόπους αποστολής μηνυμάτων, καθώς το μήνυμα μπορεί να σταλεί και να φτάσει σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου μέσα σε λίγα λεπτά. Μέσω του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου είναι δυνατόν να αποστέλλεται ένα ακριβές αντίγραφο μηνύματος σε άλλον παραλήπτη, καθώς και μέσω ειδικών προγραμμάτων να αποστέλλεται μαζί με το μήνυμα ένα αρχείο με τη μορφή εγγράφου, εικόνας, ήχου ή προγράμματος.

Ο παγκόσμιος ιστός (*world wide web*), αποτελείται από μια μεγάλη συλλογή εγγράφων που είναι αποθηκευμένα σε υπολογιστές διάσπαρτους σε όλο τον κόσμο. Τα έγγραφα αυτά λέγονται ιστοσελίδες (*web pages*) και περιλαμβάνουν κείμενο, εικόνες, ήχο και οπτικές πληροφορίες. Μια συλλογή από ιστοσελίδες που δημιουργούνται και συντηρούνται από μια σχολή, μια κρατική υπηρεσία ή έναν ιδιώτη αποτελούν μια τοποθεσία ιστού (*web site*). Κάθε τοποθεσία ιστού επιτρέπει να συνδεθεί με αυτή ένας μόνο συγκεκριμένος αριθμός χρηστών.

Τέλος οι ομάδες συζητήσεων και δίαυλοι επικοινωνιών (*newsgroups-chat rooms*) επιτρέπουν σε χρήστες με κοινά ενδιαφέροντα να επικοινωνούν μεταξύ τους και να εκφράσουν την άποψη τους για διάφορα ζητήματα.

Κάθε ομάδα μπορεί να περιέχει εκατοντάδες χιλιάδες άρθρα. Υπάρχουν ειδικά προγράμματα που επιτρέπουν στους χρήστες να διαβάζουν και να στέλνουν άρθρα σε διάφορες ομάδες συζητήσεων διαφόρων περιεχομένων. Προκειμένου να συμμετάσχει κάποιος σε μια ομάδα συζήτησης πρέπει πρώτα να εγγραφεί σε αυτή. Παραλλαγή των ομάδων συζήτησης είναι οι διάυλοι συνομιλιών(chat rooms).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ - Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ - ΥΠΑΓΩΓΗ ΣΤΙΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

1. Η Συνταγματική κατοχύρωση

Η ελευθερία της γνώμης, της άποψης και γενικά η ελευθερία έκφρασης και διάδοσης των στοχασμών αποτελεί συστατικό στοιχείο της προσωπικότητας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 14 παρ. 1 του Συντάγματος και στο άρθρο 10 παρ. 1 ΕΣΔΑ. Αποτελεί μία από τις πρωταρχικής σημασίας εκδηλώσεις της ανθρώπινης προσωπικότητας, χαρακτηριζόμενη συχνά και ως κορωνίδα των κλασικών ατομικών δικαιωμάτων, αλλά ταυτόχρονα και ως ένα από τα κύρια θεμέλια της δημοκρατικής κοινωνίας.⁵

Το άρθρο 14 Σ μολονότι αναφέρεται στην γραπτή και δια του τύπου έκφραση κατοχυρώνει οπωσδήποτε και την έκφραση γνώμης μέσω του διαδικτύου. Στην έκφραση περιλαμβάνονται ιδέες, γεγονότα, μηνύματα ειδήσεις και γενικότερα κάθε άποψη και γνώμη με την οποία το πρόσωπο εκφράζει τα συναισθήματα και τις ιδέες του. Επομένως κάθε είδους μήνυμα που μεταδίδεται στο διαδίκτυο προστατεύεται ως ελευθερία της έκφρασης. Αυτό σημαίνει ότι ο καθένας μπορεί να διαμορφώνει ελεύθερα την γνώμη του με λόγο και με εικόνα και να την διαδίδει στο χρόνο και το χώρο επιλογής του στο διαδίκτυο, χωρίς δυσμενείς γι' αυτόν συνέπειες.

4. Έτσι και το ΕΔΔΑ, βλ. χαρακτηριστικά την απόφαση της 7.12.1976 Handyside, όπου αναφέρεται ότι «η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί ένα από τα απαραίτητα θεμέλια της δημοκρατικής κοινωνίας, έναν από τους πρωταρχικούς όρους για την πρόοδο της και την αυτοπραγμάτωση κάθε ατόμου». Έτσι επίσης και το Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας, βλ. τη χαρακτηριστική απόφαση Lütth, BVerfGE 7, 198 επ., NJW 1958, σελ. 257.

Η διάταξη αυτή καλύπτει το λόγο στο διαδίκτυο, κατά συνέπεια και στις σελίδες κοινωνικής δικτύωσης. Κατά την συνταγματική θεωρία, περιορισμοί σε αυτό είναι θεμιτοί, με τις προϋποθέσεις που ήδη προαναφέραμε, επιπροσθέτως δε και στις περιπτώσεις που προκύπτει σύγκρουση με άλλα συνταγματικώς προστατευόμενα δικαιώματα.

Κατά την παραδοσιακή συνταγματική θεωρία, το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης με τη μορφή της θεσμικής εγγύησης επιβάλλει την αποχή του κράτους από τον χώρο αυτό. Κατά συνέπεια, δεν θα μπορούσε να γίνει λόγος για υποχρέωση του χρήστη να λάβει κάποιας μορφής άδεια από το κράτος προκειμένου να συμμετέχει στη σελίδα κοινωνικής δικτύωσης.

Ακόμα περισσότερο, θα ήταν αρκετά προβληματική η χρήση του kill switch, δηλαδή της δυνατότητας του κράτους να διακόπτει τη σύνδεση των χρηστών με το διαδίκτυο. Δυστυχώς, η πρακτική αυτή έχει ακολουθηθεί από ορισμένα κράτη και δεν έχει εγκαταλειφθεί. Πρόσφατα στην Αμερική συζητήθηκε στο Κογκρέσο ξανά η ψήφιση νομοθετήματος που προέβλεπε τη δυνατότητα του Προέδρου των ΗΠΑ να «κλείνει τον διακόπτη» του διαδικτύου σε περίπτωση μαζικής κυβερνοτρομοκρατικής επίθεσης (Kill switch bill).⁶

Επομένως ούτε ο παροχέας πρόσβασης, ούτε το κράτος, μπορούν καταρχήν να θέσουν όρους τόσο ως προς τις εξωτερικές συνθήκες, όσο και ως προς το περιεχόμενο της επικοινωνίας⁷. Βέβαια το δικαίωμα αυτό δεν περιλαμβάνει την δωρεάν πρόσβαση στο διαδίκτυο μολονότι το κράτος και με συνταγματική επιταγή (5Α παρ. 2Σ) έχει υποχρέωση να διευκολύνει με υλικά μέσα την πρόσβαση και να την καταστήσει τεχνολογικά και οικονομικά προσιτή σε όλους (πρωτίστως στο εκπαιδευτικό σύστημα)⁸.

6.Βλ. σχετικά Ι. Καράκωστα., «Διαδικτυακά ΜΜΕ και προστασία της προσωπικότητας» ΔΙΜΕΕ 3/2010-Έτος 7°, σ. 315-318.

7.Βλ. Ι. Καράκωστα, Το δίκαιο των ΜΜΕ, Αντ. Σάκκουλας, (τρίτη έκδοση), σ. 490 επ.

8.Βλ. Α. Τάση, Κοινωνία της πληροφορίας και Σύνταγμα – μια πρώτη προσέγγιση, ΝοΒ, 2002, σ. 28 επ.

Η ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει την ελευθερία του πληροφορείν και του πληροφορείσθαι, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι κάθε πληροφορία μπορεί να είναι προσιτή σε όλους, ιδίως όταν αφορά στην ιδιωτική ζωή και τα προσωπικά δεδομένα των πολιτών, στα επαγγελματικά, φορολογικά, ιατρικά, και δικηγορικά απόρρητα καθώς και σε πεδία της κρατικής δραστηριότητας που συνδέονται με την δημόσια τάξη και ασφάλεια (π.χ εθνική άμυνα).

Η διείσδυση σε αρχεία με την χρήση απαγορευμένων κωδικών (hacking) δεν συνιστά άσκηση του δικαιώματος του πληροφορείσθαι. Ομοίως η ύπαρξη αδειών της EETT στους παροχείς πρόσβασης και η υποχρέωσή τους να πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις ασφάλειας δεν αντίκειται στο παραπάνω δικαίωμα.

2. Η Ελευθερία της έκφρασης στο Διαδίκτυο ειδικότερα.

Η ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει τόσο την ελευθερία διάδοσης της γνώμης, όσο και την ελευθερία λήψης πληροφοριών. Το Διαδίκτυο μέσω των e-mail, των σελίδων Web και των ομάδων συνομιλιών, διευκολύνουν κάθε χρήστη να διαδίδει της απόψεις του σε ευρύτατο κύκλο προσώπων. Η σημασία του Internet για την ελεύθερη διάδοση γνώμης και πληροφοριών είναι τεράστια και ως εκ τούτου πρέπει να τύχει της ευρύτατης δυνατής συνταγματικής προστασίας. Πέρα από την ατομική του διάσταση, το δικαίωμα έχει και έντονο κοινωνικό χαρακτήρα, με συνέπεια η ελευθερία της έκφρασης να μην κατοχυρώνεται αποκλειστικά και μόνο σαν ατομικό δικαίωμα, με αποθετικό και θετικό περιεχόμενο, αλλά και σαν θεσμική εγγύηση της ελεύθερης και πλουραλιστικής διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, ως θεμέλιο του ίδιου του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Είναι χαρακτηριστικό ότι όλο και περισσότεροι άνθρωποι το επιλέγουν ως τρόπο έκφρασης της γνώμης τους, καθώς καθιστά εύκολο το να μπορεί κανείς να θέσει τους στοχασμούς του στην κρίση ολόκληρης της ανθρωπότητας, πράγμα ανέφικτο από οποιοδήποτε άλλο μέσο.

Οι επιμέρους ελευθερίες, που καλύπτονται από την παραδοσιακή ερμηνεία της ελευθερίας της έκφρασης, σύμφωνα με τα παραπάνω, όπως είναι η ελευθερία της διαμόρφωσης, της κατοχής, της έκφρασης, της διάδοσης καθώς και της λήψης μιας γνώμης, ισχύουν και στο Διαδίκτυο. Έτσι, η επιλογή του μέσου αυτού για τη διάδοση κάθε είδους στοχασμών, μηνυμάτων και απόψεων, ανεξάρτητα από το αν επιδιώκουν κέρδος ή έχουν μόνο ψυχαγωγικό,

ενημερωτικό, ιδεολογικό κ.λπ. χαρακτήρα είναι ελεύθερη, χωρίς να απαιτείται η όποια άδεια από το Κράτος ή τον πάροχο της υπηρεσίας πρόσβασης σε αυτό.⁹, και χωρίς να συνδέεται η επιλογή του μέσου αυτού με τις όποιες αρνητικές συνέπειες.¹⁰ Κατά συνέπεια θα ήταν αντισυνταγματική τόσο η ύπαρξη «εγκλημάτων γνώμης» μέσω του Διαδικτύου, όσο και η εξάρτηση της πρόσβασης σε αυτό από την έκφραση συγκεκριμένης γνώμης ή η παντελής απαγόρευση πρόσβασης σε ορισμένους χρήστες. Η δωρεάν πρόσβαση στο Διαδίκτυο δεν καλύπτεται, ωστόσο, από τη συνταγματική προστασία. Ομοίως, η ελευθερία της έκφρασης στο Διαδίκτυο δεν καλύπτει τη διείσδυση σε αρχεία με παράνομους κωδικούς (hacking).¹¹

Η ελευθερία της επιλογής της γλώσσας έκφρασης, όπως και του ειδικότερου τρόπου, π.χ. μέσω εικόνων, γραπτού λόγου, ήχου κ.λπ., του χρόνου και του ακροατηρίου στο οποίο απευθύνονται, που καλύπτονται από την ελευθερία της έκφρασης, ισχύει αναμφισβήτητα και για την ελευθερία της έκφρασης στο Διαδίκτυο.¹²

Στο πλαίσιο, αυτό, ωστόσο, προκύπτουν και ζητήματα σύγκρουσης της ελευθερίας της έκφρασης με άλλα δικαιώματα, όπως εκείνο της προσωπικότητας, της τιμής, αλλά και θέματα πνευματικής ιδιοκτησίας, απορρήτου, προσωπικών δεδομένων, προστασίας των ανηλίκων κ.λπ., καθώς το Διαδίκτυο, ως μέσο, με τελείως διαφορετική αρχιτεκτονική από τα μέχρι την εμφάνισή του γνωστά μέσα έκφρασης και διάδοσης απόψεων και πληροφοριών, θέτει καινούρια δεδομένα και προκλήσεις, στις οποίες και η ελευθερία της έκφρασης καλείται να προσαρμοστεί. Για το λόγο αυτό, γενικοί περιορισμοί του δικαιώματος αυτού που στοχεύουν στην προστασία άλλων εννόμων αγαθών, όπως είναι π.χ. η ποινικοποίηση της πορνογραφίας ανηλίκων ή του hacking, είναι καταρχήν θεμιτοί.¹³ Επίσης, σημαντικοί περιορισμοί είναι δυνατόν να επιβληθούν για την αντιμετώπιση του μισαλλόδοξου και ρατσιστικού λόγου.

9. Οι άδειες που χορηγεί η ΕΕΤΤ στους τηλεπικοινωνιακούς παρόχους, οι οποίοι με τη σειρά τους προσφέρουν στο κοινό υπηρεσίες πρόσβασης στο Διαδίκτυο δεν αντίκεινται στην ελευθερία της έκφρασης, βλ., <http://www.constitutionalism.gr/site/1834-eleytheria-eldTasis-kai-diadiktyo/>.

10. Βλ. και Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, Δίκαιο και Επικοινωνία στα Ιστολόγια (Blogs) και στα Νέα Μέσα, 2012, σελ. 92.

11. Αντίθετα η συμπεριφορά αυτή αποτελεί και ποινικό αδίκημα, βλ. άρθρο 370Γ παρ. 2 ΠΚ.

12. Βλ. και Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟ, ό.π., Η ευθύνη, σελ. 42-43.

13. Βλ. και Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟ, ό.π., Η ευθύνη, σελ. 45, Ε. ΔΕΛΗΠΑΝΝΗ, ό.π., Δίκαιο, σελ. 110 επ. όπου και αναλύονται εκτενώς οι διάφοροι περιορισμοί της ελευθερίας της έκφρασης στο Διαδίκτυο. Ενδεικτικά πρ.βλ. και την ΠΠρΠειρ 27/2009 ΔιΜΕΕ 2009, σελ. 65 που δέχτηκε ότι η τιμώρηση των εγκλημάτων κατά της τιμής, ακόμη και όταν διαπράττονται στο Διαδίκτυο, συνιστά θεμιτό περιορισμό της ελευθερίας της γνώμης.

Η συνταγματική διάταξη κάνει επίσης λόγο και για την προστασία της έκφρασης και διάδοσης των «στοχασμών», έννοια που πρέπει να ερμηνεύεται με ιδιαίτερη ευρύτητα, έτσι ώστε να περιλαμβάνει καθετί που μπορεί να εκληφθεί ως διανοητική ή αισθηματική αντίδραση ενός ατόμου σε ένα εξωτερικό ερέθισμα. Έτσι, πέρα από την προσωπική γνώμη ή ιδέα, κρίση, αντίληψη, θέση, άποψη και εκτίμηση που εκφράζονται και οι οποίες συνδέονται καταρχήν με κάποιο ιδεολογικό περιεχόμενο, προστατεύεται και η μετάδοση απλών γεγονότων, πληροφοριών και άλλων στοιχείων, αν και ως προς τα τελευταία μπορεί να θεσπιστούν εντονότεροι περιορισμοί σε σχέση με αυτούς που τίθενται στην έκφραση γνώμης.¹⁴

Ωστόσο, η ελευθερία της έκφρασης δεν είναι απυρόβλητη. Η άσκηση της μπορεί να υπαχθεί σε ορισμένες διατυπώσεις, όρους, περιορισμούς ή κυρώσεις που προβλέπονται από το Νόμο κι αποτελούν αναγκαία μέτρα σε μια δημοκρατική κοινωνία για την εθνική ασφάλεια, την εδαφική ακεραιότητα ή δημόσια ασφάλεια, την προάσπιση της τάξεως και την πρόληψη του εγκλήματος, την προστασία της υγείας ή της ηθικής, την προστασία της υπολήψεως ή των δικαιωμάτων τρίτων, την παρεμπόδιση της κοινολόγησης εμπιστευτικών πληροφοριών ή τη διασφάλιση του κύρους και της αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας (άρθρο 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ)¹⁵.

14. βλ. Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, *ό.π.*, Ατομικά, σελ. 294, Β. ΦΙΛΙΑ, Το συνταγματικό δικαίωμα της ελευθεροτυπίας και η κατά το άρθρο 367 ΠΚ πρόσθετος προστασία, 1966, σελ. 8 επ. Το Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας εξαιρούσε στην παλαιότερη νομολογία του τα πραγματικά γεγονότα από την προστασία του ατομικού δικαιώματος, όταν αυτά δεν συνδέονται με αξιολογικές κρίσεις, όπως π.χ. τα στατιστικά στοιχεία ή τα στοιχεία εκείνα που δεν έχουν σημασία για τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης.

15. Σύμφωνα με στοιχεία του FBI εννέα στις δέκα μεγάλες εταιρίες και κυβερνητικές υπηρεσίες έχουν υποστεί επιθέσεις από ηλεκτρονικούς εισβολείς (hacker) – Βλ. (Αρθρα – Γνώμες- Ελευθερία έκφρασης και διαδίκτυο - Παναγιώτης Μαντζούφας, Επ. Καθηγητής Νομικής στο Α.Π.Θ.).

Η ελευθερία της έκφρασης στα πλαίσια του Διαδικτύου, χρησιμοποιείται από ορισμένους για σκοπούς ανήθικους όπως είναι αυτός της πορνογραφίας. Γίνεται δεκτό ότι ο φορέας παροχής υπηρεσιών πορνογραφικού περιεχομένου προστατεύεται συνταγματικά, εφόσον παρέχει επαρκή προστασία της ανήλικους, δηλαδή όταν χορηγεί συγκεκριμένους κωδικούς πρόσβασης στο πρόγραμμα, που μόνο οι ενήλικου γνωρίζουν.

Χαρακτηριστική είναι άλλωστε και η απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής (Supreme Court), η οποία αφορούσε τη διάδοση πορνογραφικού υλικού μέσω Internet. Εκρίθη, ότι δύο διατάξεις του Communication Decency Act του 1996, που θέσπιζαν κυρώσεις για κάθε επικοινωνία μέσω του Διαδικτύου, η οποία προσβάλλει τη δημόσια αιδώ και είναι καταφανώς προκλητική, είναι αντισυνταγματικές καθώς παραβίαζαν την πρώτη τροποποίηση του Αμερικανικού Συντάγματος που κατοχυρώνει την ελευθερία της γνώμης. δικαιολογητικός λόγος της απόφασης, είναι ότι οι περιορισμοί της ελευθερίας έκφρασης είναι τόσο ευρείς, που δεν εμποδίζουν μόνο τον ανήλικο, αλλά και τον ενήλικο από την πρόσβαση μέσω του Internet σε πορνογραφικό υλικό. Ο νομοθέτης, κατά την άποψη του Ανώτατου Δικαστηρίου, θα πρέπει να είναι φειδωλός στην προσπάθεια του να προστατεύσει τη νεότητα από υλικό που προσβάλλει τη δημόσια αιδώ και διακινείται μέσω του Internet.¹⁶

3. Περιεχόμενο της ελευθερίας της έκφρασης.

Η ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει το δικαίωμα της διαμόρφωσης, κατοχής, έκφρασης, διάδοσης, αποσιώπησης και λήψης μιας γνώμης. Η έννοια της γνώμης και του στοχασμού αφορά όχι μόνο κάποια διανοητική εργασία αλλά και αισθήματα. Καλύπτει ιδέες, γεγονότα, μηνύματα, ειδήσεις, απόψεις που εκφράζονται με ιδεολογικά και κερδοσκοπικά κίνητρα ή ακόμα και για ψυχαγωγία ή ικανοποίηση της περιέργειας του αποδέκτη.

16. Βλ. Μικρουλέα Α., Δίκαιο της Διαφήμισης και Internet, Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιρειών, 2001, Σελ. 1091

Άρα βάσει του 14 παρ. 1 Σ προστατεύεται κάθε είδους μήνυμα που διαβιβάζεται μέσω του Διαδικτύου. Άρθρα, γελοιογραφίες, εικόνες, μελέτες, τραγούδια, βιβλία, ανέκδοτα, δηλώσεις, αγγελίες, προκηρύξεις, διαφημίσεις κ.λπ. προστατεύονται, όταν μεταδίδονται στο Διαδίκτυο¹⁷.

Πρώτη φάση της ελευθερίας της γνώμης είναι η ελευθερία διαμόρφωσής της. Αν το Διαδίκτυο κατακλυστεί από κρατικά μηνύματα που προβάλλουν μονομερώς ιδέες, απόψεις ή γεγονότα με την ταυτόχρονη παραποίηση ή νόθευση άλλων, π.χ. μέσω του spamming, δηλ. της αποστολής ασχέτων μηνυμάτων σε ομάδες νέων ή με την αποστολή ηλεκτρονικών επιστολών σε κάθε χρήστη με την ταυτόχρονη επιβολή λογοκρισίας, έτσι ώστε να εξοβελιστούν οι μη επιθυμητές απόψεις από το Διαδίκτυο, τότε προσβάλλεται η ελευθερία διαμόρφωσης της γνώμης.

Δεύτερη φάση είναι η ελευθερία του να έχει κάποιος γνώμη στο Διαδίκτυο, χωρίς δυσμενείς γι' αυτόν συνέπειες. Αντισυνταγματική θα ήταν η δημιουργία «εγκλημάτων γνώμης» στο Διαδίκτυο ή η εξάρτηση της πρόσβασης στο Διαδίκτυο από την έκφραση κάποιας συγκεκριμένης γνώμης, π.χ. με την υποχρέωση να μην εκθειάζονται αιρετικές θρησκευτικές ομάδες.

Τρίτη φάση είναι η ελευθερία της γνώμης *stricto sensu*. Έκφραση της γνώμης είναι η με οποιονδήποτε τρόπο εξωτερίκευσή της. Η έκφραση της γνώμης στο Διαδίκτυο, η οποία προστατεύεται συνταγματικά, μπορεί να είναι προφορική, όταν υπάρχει δυνατότητα μεταφοράς ήχων, γραπτή, με την έννοια της ηλεκτρονικής εγγραφής, διά του τύπου, με την έννοια του ηλεκτρονικού τύπου (όπως θα δούμε παρακάτω) ή διά της εικόνας (ηλεκτρονική εικόνα, γραφικά κ.λπ.).

17.Βλ. Μικρουλέα, Α., Δίκαιο της Διαφήμισης και Internet, Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιρειών., σελ. 1093

Η ελευθερία έκφρασης - γνώμης περιλαμβάνει και την ελευθερία του εκφραζομένου να χρησιμοποιεί τη γλώσσα της προτίμησής του. Η άμεση ή έμμεση απαγόρευση από μια κρατική αρχή ή έναν παροχέα ατούς χρήστες να χρησιμοποιούν μια συγκεκριμένη γλώσσα είναι ασυμβίβαστη με το άρθρο 14 παρ. 1 Σ.

Περαιτέρω η ελευθερία έκφρασης περιλαμβάνει και την ελευθερία επιλογής του χρόνου και τόπου εκφράσεως στο Διαδίκτυο καθώς και την επιλογή του συνομιλητή ή ακροατηρίου. Η απαγόρευση πρόσβασης στο Διαδίκτυο κάποιες ώρες της ημέρας (κι ενώ φυσικά δεν υπάρχει λόγος) ή η απαγόρευση αποστολής ηλεκτρονικών μηνυμάτων στο εξωτερικό ή σε κάποιον συγκεκριμένο συνομιλητή ή η απαγόρευση συμμετοχής σε κάποια ομάδα νέων σε κάποιο δίαυλο συνομιλιών συνιστά παραβίαση του άρθρου 14 παρ. 1 Σ. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι ο χρήστης έχει αξίωση δωρεάν προσβάσεως στο Διαδίκτυο ή αξίωση να έχει ανά πάσα στιγμή σύνδεση, δεδομένων των δυσκολιών που υπάρχουν λόγω των περιορισμένων τηλεφωνικών γραμμών σε ώρες αιχμής.

Τέταρτη φάση της ελευθερίας της γνώμης είναι η ελευθερία διάδοσής της. Η διάδοση μπορεί να γίνεται με οποιονδήποτε τρόπο, άρα και μέσω του Διαδικτύου. Ούτε αυτό το γεγονός συνεπάγεται αναγνώριση αξίωσης δωρεάν πρόσβασης στο Διαδίκτυο. Το δικαίωμα ελεύθερης διάδοσης γνώμων μέσω του Διαδικτύου περιλαμβάνει και το δικαίωμα λήψης της γνώμης και της θετικής ή αρνητικής σ' αυτήν αντίδρασης.

Η ελευθερία αυτή παραβιάζεται με την απαγόρευση σε ορισμένους χρήστες να έχουν πρόσβαση στο Διαδίκτυο. Το Σύνταγμα κατοχυρώνει τέλος και το δικαίωμα αποσιώπησης της γνώμης. Έτσι οι χρήστες του Διαδικτύου δικαιούνται να μην συμπληρώνουν ερωτηματολόγιο κρατικών αρχών που τους υποβάλλεται μέσω αυτού. Προστατεύονται επίσης χρήστες τους οποίους κάποιος τρίτος τους υποχρεώνει να εκφράζουν ή να διαδίδουν κάποια γνώμη π.χ. να διαφημίζουν σε κάθε ιστοσελίδα ή στην ηλεκτρονική αλληλογραφία τους κάποιο προϊόν.

Συνεπώς η ελευθερία του να διατυπώνει κανείς την γνώμη του (άλλως να εκφράζει τις απόψεις του) ασκείται υπό την επιφύλαξη των γενικών κανόνων

που ισχύουν για όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως του μέσου που θα επιλέξουν. Ως εκ τούτου δεν υπάρχει ελευθερία στο να προσβάλλεις τα προσωπικά δεδομένα κάποιου μέσω του διαδικτύου, να τον εξαπατάς ή να προσβάλεις το δικαίωμα στην πνευματική του ιδιοκτησία. Όρια στην ελευθερία της έκφρασης θέτουν και οι υπόλοιπες συνταγματικές διατάξεις που προστατεύουν την προσωπικότητα του ατόμου, την παιδική ηλικία και τα προσωπικά δεδομένα¹⁸.

4. Επιτρεπτοί Περιορισμοί του δικαιώματος

Η ελευθερία να διατυπώνει κανείς την γνώμη του άλλως να την εκφράζει ελεύθερα δεν είναι απόλυτο δικαίωμα αλλά επιδέχεται περιορισμών. Τέτοιοι όμως περιορισμοί είναι συνταγματικά επιτρεπτοί μόνο αν επιδιώκουν έναν θεμιτό σκοπό. Θεμιτοί θεωρούνται οι περιορισμοί που θεσπίζονται με νόμο για την προστασία του ατόμου και του κοινωνικού συνόλου από την καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος ελεύθερης έκφρασης.¹⁹

Συνεπώς, η ελευθερία της έκφρασης δεν δύναται να καλύπτει έκφραση λόγου, που θίγει σοβαρά έννομα αγαθά και συμφέροντα τρίτων, όπως τα εγκλήματα κατά της τιμής (πχ. εξύβριση, δυσφήμιση, συκοφαντική δυσφήμιση, 361 επ. ΠΚ), η απειλή και η διακίνηση υλικού παιδικής πορνογραφίας.

18 Βλ. Γ. Κική, Η ελευθερία των οπτικοακουστικών μέσων (υπό το πρίσμα της συνταγματικής αναθεώρησης του 2001), Σάκκουλας, 2003, σ. 44-45, 52-55.

19 <http://lawandtech.eu>

Περαιτέρω η επιβολή περιορισμών θα πρέπει να δικαιολογείται από αποχρώντες λόγους δημοσίου συμφέροντος²⁰ και να αποτελούν παράλληλα αναγκαία μέτρα σε μια δημοκρατική κοινωνία.²¹ Σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΣΔΑ αναγκαίο είναι το μέτρο που λαμβάνεται για την ικανοποίηση μιας “επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης” (ΕΔΔΑ, υπόθεση Karhuvaara και Iltalehti κατά Φινλανδίας, απόφαση της 16.11.2004, αρ. 53678/2000).

Ακολούθως θα πρέπει να είναι συμβατοί όχι μόνο με την αρχή της αναλογικότητας, όπως αυτή αναλύεται στις επιμέρους αρχές της αναγκαιότητας, της καταλληλότητας και της αναλογικότητας υπό στενή έννοια (25 παρ. 2 Σ), αλλά και με την αρχή του απαραβίαστου του πυρήνα του δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση.

Εν προκειμένω, οι επιβαλλόμενοι από το νόμο περιορισμοί των ατομικών δικαιωμάτων πρέπει να πληρούν τα ακόλουθα τρία κριτήρια και συγκεκριμένα να είναι α) κατάλληλοι, δηλαδή πρόσφοροι για την πραγμάτωση του επιδιωκόμενου σκοπού, β) αναγκαίοι, δηλαδή να συνιστούν μέτρο, το οποίο σε σχέση με άλλα δυνάμενα να ληφθούν μέτρα να επάγεται τον ελάχιστο δυνατό περιορισμό για τον ιδιώτη ή το κοινό γ) αναλογικοί υπό στενή έννοια, δηλαδή να τελούν σε εύλογη σχέση με τον επιδιωκόμενο σκοπό, ώστε η αναμενόμενη ωφέλεια να μην υπολείπεται της βλάβης που προκαλούν²² και δ) να θεσπίζονται με ουσιαστικό νόμο.²³

Οι περιορισμοί ωστόσο στην ελευθερία της γνώμης στο διαδίκτυο ποικίλουν από χώρα σε χώρα. Πολλά κράτη θεωρούν ότι υπέρτατη αξία είναι η ελευθερία της έκφρασης και ότι ο μισαλλόδοξος λόγος, οι ρατσιστικές απόψεις αλλά και η πορνογραφία π.χ δεν πρέπει να αντιμετωπιστούν με τα κατασταλτικά μέσα του ποινικού δικαίου.

20. Βλ. ΣτΕ Ολ 3827/1997

21. Βλ. Άρθρο 10 παρ. 2 ΕΣΔΑ, 52 ΧΘΔΕΕ.

22. Βλ. ΣτΕ 1992/2005 Ολομ., ΣτΕ 2527/2013 Ολομ., ΟΛΑΠ 43/2005, ΟΛΑΠ 7/2012.

23. Βλ. ΑΠ Ολ 1341/1993

Τέτοια είναι η περίπτωση των ΗΠΑ²⁴ οποία έχει εξελιχθεί σε καταφύγιο site - φασιστικών ομάδων οι οποίες έτσι διαφεύγουν από την αυστηρή ευρωπαϊκή νομοθεσία²⁵, που σε ορισμένες χώρες απαγορεύει τη ρατσιστική προπαγάνδα όπως η Γαλλία και η Γερμανία. Γνωστή είναι άλλωστε και η υπόθεση της YahooFrance κατά την οποία τα γαλλικά δικαστήρια, στην περίπτωση ιστοσελίδων με ρατσιστικό και αντισημιτικό περιεχόμενο που επιπλέον πωλούσαν και ρατσιστικά σύμβολα, καταδίκασαν τον πάροχο πρόσβασης διότι δεν εμπόδισε την πρόσβαση σε περιεχόμενο αντίθετο προς την έννομη τάξη της χώρας όπου διαμένουν οι χρήστες του διαδικτύου, θέτοντας ως προϋπόθεση την προηγούμενη δήλωση της γεωγραφικής του προέλευσης.

Το Αμερικάνικο Ομοσπονδιακό δικαστήριο αρνήθηκε να εφαρμόσει την γαλλική απόφαση διευκρινίζοντας ότι το φιλτράρισμα ενός δικτυακού τόπου ισοδυναμεί με ρύθμιση του περιεχομένου που αντίκειται στην πρώτη τροποποίηση που κατοχυρώνει την ελευθερία της έκφρασης. Στην πράξη η Yahoo France μετά την νομική της νίκη αφαίρεσε οικειοθελώς τις συγκεκριμένες ιστοσελίδες²⁶.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω η ελευθερία της έκφρασης ως ελευθερία της ανταλλαγής ιδεών και πληροφοριών δεν περιλαμβάνει μόνον την ελευθερία του πληροφορείν, αλλά και του πληροφορείσθαι, και κατοχυρώνει και το δικαίωμα του χρήστη να διαθέτει ανεμπόδιστη πρόσβαση στην ελεύθερη πληροφορία, που διακινείται στο διαδίκτυο. Βέβαια στην ελεύθερη έκφραση στο διαδίκτυο θεμιτοί θεωρούνται, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι περιορισμοί που προβλέπονται στις υπόλοιπες συνταγματικές διατάξεις (προστασία προσωπικότητας, προσωπικών δεδομένων, κ.λπ.), καθώς και σε διατάξεις νόμων που προστατεύουν τα ως άνω δικαιώματα των χρηστών (παραπλανητική και αθέμιτη διαφήμιση, κ.λπ.).

24. Βλ. Απόφαση ορόσημο του Ανωτάτου δικαστηρίου των ΗΠΑ, Reno v. ACLU(27/6/1997) - δημοσιευμένη στο δικτυακό τόπο του SupremeCourt- στην οποία τονίζεται ότι η ιδιαιτερότητα του διαδικτύου επιβάλλει να αίρονται οι τυχόν περιορισμοί της έκφρασης που επιβάλλονται στην τηλεόραση.

25. Βλ. www.elawyer.gr, Φεβρουάριος του 2008, - Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τα εγκλήματα στον Κυβερνοχώρο το οποίο είναι υπό ψήφιση στην Ελλάδα πρέπει να προστεθεί και το πρόσθετο Πρωτόκολλο του 2003 το οποίο έχει υπογράψει η χώρα μας και το οποίο προωθεί την ποινικοποίηση του ρατσιστικού και ξενοφοβικού λόγου

26. Βλ. Η. Καστανά, Το internet και η προστασία της ιδιωτικής ζωής και της ελευθερίας της έκφρασης: σε αναζήτηση έξυπνων λύσεων, στον τόμο, Νέες τεχνολογίες και συνταγματικά δικαιώματα, Σάκκουλας, 2004, σ. 29 επ., ιδίως 40-42.

Με βάση αυτή τη διαπίστωση και μετά από στάθμιση των αντικρουόμενων αγαθών πρέπει να γίνουν δεκτά τα εξής: η απαγόρευση εισαγωγής πορνογραφικού υλικού ή υλικού με βίαιες σκηνές στο Διαδίκτυο αποτελεί συνταγματικώς θεμιτό περιορισμό της ελευθερίας της γνώμης με δεδομένη την ανάγκη προστασίας της νεότητας και της ηθικής διάστασης της προσωπικότητας των χρημάτων εν γένει.

Η επιβολή ποινών για τα προβλεπόμενα από τον Ποινικό Κώδικα εγκλήματα, που αφορούν την δημόσια τάξη, εφόσον διαπράττονται στο Διαδίκτυο δεν είναι αντισυνταγματική. Η τιμώρηση της διείσδυσης σε αρχεία με εμπιστευτικές πληροφορίες σχετικά με την εθνική άμυνα αποτελεί συνταγματικά θεμιτό περιορισμό της ελευθερίας της γνώμης, αφού έτσι αποτρέπεται η διακινδύνευση της δημόσιας ασφάλειας.

Ομοίως και η τιμώρηση των εγκλημάτων κατά της τιμής, ακόμα και όταν διαπράττονται στο Διαδίκτυο, συνιστά θεμιτό περιορισμό της ελευθερίας της γνώμης, η οποία δεν περιλαμβάνει και την ελευθερία της εξυβρίσεως.

Θεμιτοί είναι και οι ποινικής φύσεως περιορισμοί στην προσβολή των απορρήτων στοιχείων που διακινούνται μέσω του Διαδικτύου. Το ίδιο ισχύει και για τις απαγορεύσεις σχετικά με την παραπλανητική, αθέμιτη, άμεση και συγκριτική διαφήμιση που αποσκοπούν στην προστασία των καταναλωτών. Πλήρης απαγόρευση όμως οποιοσδήποτε διαφήμισης στο Διαδίκτυο προϊόντων, που κυκλοφορούν νόμιμα, θα ερχόταν σε αντίθεση με την οικονομική ελευθερία, την ελευθερία γνώμης και πληροφορίας και την προστασία της ιδιοκτησίας²⁷.

27. Βλ. Σκουρή-Ιωάννου, Η ελευθερία της διαφήμισης.

Περιορισμοί όμως που επιβάλλονται στην μη εμπορική πληροφορία και ιδίως στην διάδοση μηνυμάτων ειδησεογραφικού χαρακτήρα προβλέπονται μόνον σε χώρες και έννομες τάξεις, όπου οι ατομικές ελευθερίες δεν προστατεύονται, και έτσι είτε εφαρμόζονται γενικοί περιορισμοί στην πρόσβαση στο διαδίκτυο είτε το συχνότερο εφαρμόζονται περιορισμοί ή και απαγορεύσεις στην διάδοση ειδησεογραφικών πληροφοριών, επιβάλλοντας λογοκρισία στους ιστοτόπους δημοσιογραφικού χαρακτήρα (π.χ. Βόρεια Κορέα, Κίνα)²⁸.

Σε χώρες όμως με δημοκρατικά καθεστώτα και συνταγματική κατοχύρωση των θεμελιωδών ελευθεριών η λογοκρισία στην ηλεκτρονική ειδησεογραφία καθώς και οι περιορισμοί στην διακίνηση ηλεκτρονικών πληροφοριών δημοσιογραφικού χαρακτήρα είναι νομικά εντελώς αδιανόητη.

Περιορισμοί τέλος, επιτρέπονται και για λόγους ασφάλειας των τηλεπικοινωνιών.

5. Φορείς του δικαιώματος.

Φορείς της ελευθερίας έκφρασης και πληροφορίας είναι οι Έλληνες πολίτες, οι αλλοδαποί, οι ανιθαγενείς, και τα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου. Ελευθερία εκφράσεως έχουν και τα πολιτικά κόμματα και οι συνδικαλιστικές οργανώσεις. Το δικαίωμα του αρ. 14 παρ. 1 Σ τριτενεργεί και στρέφεται όχι μόνο κατά του κράτους αλλά και έναντι των ιδιωτών π.χ. παροχέων πρόσβασης (έμμεση τριτενέργεια). Αυτό προκύπτει και από το αναθεωρημένο πρόσφατα άρθρο 25 παρ. 1 Σ.

28. Βλ. Π. Μαντζούφας, Ελευθερία έκφρασης και διαδίκτυο, όπ.π., σελ. 33.

6. Ελευθερία έκφρασης και προστασία προσωπικότητας στο διαδίκτυο

Τα ζητήματα ελευθερίας της έκφρασης και προστασίας της προσωπικότητας παροξύνονται με την αλματώδη ανάπτυξη των ιστολογίων (blog) ως ένα νέο πεδίο επικοινωνίας και ενημέρωσης. Η σφαίρα ενημέρωσης του διαδικτύου αναπτύσσεται με τεράστιους ρυθμούς καθώς δίνεται συχνά στους πολίτες η δυνατότητα στο δημοσιογραφικό πεδίο να μετάσχουν στην παραγωγή ειδήσεων και να διαμορφώσουν ένα νέο είδος δημοσιογραφίας, ενώ συχνά παράγονται κείμενα με σημαντικές λογοτεχνικές αρετές που βρίσκουν έτσι ένα δίαυλο δημοσιότητας πέραν από την κλασική έντυπη μορφή.

Σήμερα υπάρχουν αρκετές αξιόλογες προσωπικές διαδικτυακές ιστοσελίδες που ανταγωνίζονται σε επισκεψιμότητα καθώς επίσης και ειδησεογραφικές ιστοσελίδες μεγάλων εφημερίδων. Σε αυτές δίνεται η δυνατότητα να εκφραστούν απόψεις που δεν βρίσκουν πρόσβαση στα ευρέως διαδεδομένα ΜΜΕ αν και ακόμα είναι χαμηλή η αξιοπιστία τους ως πηγών ενημέρωσης (πάντα σε μέσους όρους).

Χαρακτηριστικό στοιχείο στο οποίο εισφέρουν τα ιστολόγια άλλως blogs είναι η διαδραστικότητα μέσω των σχολίων που δημιουργεί μια εναλλακτική πηγή αξιόπιστης ενημέρωσης, αφού οι αρχικές ειδήσεις εμπλουτίζονται συνεχώς. Αξίζει να τονιστεί στο σημείο αυτό πως τα blogs αποτελούν έναν εικονικό χώρο όπου ο ιδιοκτήτης-διαχειριστής καταθέτει της απόψεις του (σχόλια) για θέματα που τον ενδιαφέρουν και τον απασχολούν.²⁹ Δεν είναι λίγες οι φορές μάλιστα όπου οι επισκέπτες μιας διαδικτυακής σελίδας, μπορούν και αυτοί να συνομιλούν και να καταθέτουν της απόψεις τους για διάφορα θέματα που τίθενται είτε από τον ιδιοκτήτη του blog είτε και από τους ίδιους.

29.Βλ. Τάσσης Σ., «Διαδίκτυο και ελευθερία έκφρασης- Το πρόβλημα των blogs», Δίκαιο των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Απρίλιος 2006, Έτος 3ο , σελ. 518

Έτσι, μπορεί να παρουσιάζουν την προσωπική τους εμπειρία και να εκφράζουν άποψη για γεγονότα που τους απασχολούν ως μέρη του κοινωνικού συνόλου, να μοιράζονται ή και να ανταλλάζουν πληροφορίες πάνω σε διάφορα θέματα (κυρίως πληροφορικής και Διαδικτύου) και να συμμετέχουν ή να εκκινούν συζητήσεις για όποιο θέμα μπορεί κανείς να φανταστεί.³⁰

Δημιουργείται όμως παράλληλα ένα ζήτημα για το πότε επιβάλλεται και πότε επιτρέπεται η διαγραφή σχολίων που φιλοξενούνται σε ιστολόγια ιδιαίτερα όταν αυτά είναι προσβλητικά για άτομα που είτε συμμετέχουν στην συζήτηση (ζητώντας ή όχι την διαγραφή των σχολίων), είτε είναι απόντα.

Επιπλέον στα ιστολόγια βρίσκουν καταφύγιο αρκετά συχνά κακόβουλα και συκοφαντικά σχόλια που θίγουν τρίτα πρόσωπα καλυπτόμενα από την ανωνυμία των blogger.³¹ Στην Αμερική ήδη από το 2005 ασχολήθηκε ανώτατο πολιτειακό δικαστήριο με τέτοιο ζήτημα καταλήγοντας ότι η ανωνυμία συνιστά ισχυρό συνταγματικό δικαίωμα που για να αρθεί, απαιτείται ο εναγόμενος να αποδείξει ότι ο blogger διαστρέβλωσε πραγματικά γεγονότα και δεν διατύπωσε απλώς γνώμη³². Μάλιστα σε πρόσφατη απόφαση του, το ανώτατο δικαστήριο της Καλιφόρνια, δικαίωσε ιδιοκτήτη ιστοσελίδας που κατηγορούνταν ότι φιλοξενούσε δυσφημιστικές απόψεις με το επιχείρημα ότι η διαφύλαξη της ελευθερίας της έκφρασης στο διαδίκτυο πρέπει να ερμηνεύεται διασταλτικά. Η παράδοση της ελευθερίας του λόγου στην Αμερική είναι ιδιαίτερα ισχυρή.

Στην Ελλάδα ο εντοπισμός ενός blogger προϋποθέτει άδεια άρσης του απόρρητου των επικοινωνιών του, καθώς η ανωνυμία του απορρέει και από την προστασία των προσωπικών δεδομένων και το άρθρο 19 Σ., η οποία βέβαια υποχωρεί όταν τελείται ποινικά διωκόμενη πράξη που εντάσσεται στα εγκλήματα για τα οποία επιτρέπεται η άρση του απορρήτου (άρθρο 19 Σ. και ν. 2225/1994).

30.Βλ. σχετικό άρθρο στο www.tovima.gr, και στο www.wikipedia.org,

31.Βλ. Τάσση Σ., «Διαδίκτυο και ελευθερία έκφρασης- Το πρόβλημα των blogs»,

32.Βλ. www.elawyer.gr (είδηση δημοσιευμένη τον Οκτώβριο του 2005).

Πρόβλημα υπάρχει επίσης όταν διαδίδεται μια πληροφορία σε ιστολόγιο που αφορά στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή ενός προσώπου, χωρίς την συγκατάθεσή του και χωρίς το πρόσωπο αυτό να αποτελεί πρόσωπο της δημοσιότητας εκ της ιδιότητά του ή λόγω περιστάσεων. Στις περιπτώσεις που το ιστολόγιο αυτό δεν είναι ειδησεογραφικό και φιλοξενεί ιδιωτικές απόψεις χρηστών που προσβάλλουν τρίτους, το έγκλημα δεν είναι τελούμενο δια του τύπου ενώ η ευθύνη των ενδιάμεσων φορέων –ιδιοκτήτη του server και παροχέα πρόσβασης- εκτός του συντάκτη και του ιδιοκτήτη της ιστοσελίδας, αίρεται από την απουσία γενικής υποχρέωσης ελέγχου.

Τίθεται εν προκειμένω το ερώτημα αν απαιτείται ειδική - αυστηρότερη νομοθεσία για τα ιστολόγια ή αρκούν οι ισχύουσες διατάξεις. Η ΕΣΗΕΑ τοποθετήθηκε αρνητικά, ισχυριζόμενη ότι μια αυστηρότερη νομοθεσία θα περιορίσει την ελευθερία της έκφρασης, ενώ προτιμότερη είναι η αυτοδέσμευση και η τήρηση κανόνων δεοντολογίας. Επομένως για να διευκολυνθεί η δράση των διωκτικών αρχών προϋποτίθεται η άρση του απορρήτου (από τις δικαστικές αρχές) που κατά το Σύνταγμα αφορά μόνο σε ιδιαίτερα σοβαρά κακουργήματα (άρθρο 19 Σ) τα οποία ορίζονται στην κοινή νομοθεσία (άρθρο 4 του ν. 2225/1994). Σε αυτά δεν περιλαμβάνεται η συκοφαντική δυσφήμιση καθώς θα θεωρούνταν προβληματικής αντισυνταγματικότητας να ενταχθεί ένα πλημμέλημα στα εγκλήματα που δικαιολογούν την άρση των συνταγματικών εγγυήσεων του απορρήτου.

Σε κάθε περίπτωση είναι προφανές ότι το διαδίκτυο αντανakλά αλλά και διαμορφώνει την κοινωνική πραγματικότητα. Η χρήση του προϋποθέτει συνεχή εκπαίδευση ενώ η οποιαδήποτε νομοθετική πρωτοβουλία εκδηλωθεί θα πρέπει να σέβεται την ιδιαιτερότητα της διαδικτυακής επικοινωνίας καθώς και το συνταγματικό πλαίσιο που κατοχυρώνει την ελευθερία της έκφρασης και το απόρρητο της επικοινωνίας.

Είναι σαφές ότι ο έλεγχος (κρατικός ή ιδιωτικός) επί του περιεχομένου του διακινούμενου πληροφοριακού υλικού, δεν ταιριάζει στα χαρακτηριστικά του μέσου και οδηγεί αναπόφευκτα στην παραβίαση δικαιωμάτων των χρηστών. Η μόνη αποδεκτή κρατική παρέμβαση θα πρέπει αφενός να αφορά

στην υλική ενίσχυση της ισότιμης συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας και αφετέρου να επιδιώκει την πάταξη του ηλεκτρονικού εγκλήματος.

7. Ελευθερία έκφρασης και πρόσβαση στην πληροφόρηση

Η ελευθερία της έκφρασης κατά το άρθρο 14 Σ συνδέεται με το δικαίωμα πληροφόρησης στην παθητική του διάσταση, η οποία προϋποθέτει τον πλουραλισμό των μέσων ενημέρωσης. Το δικαίωμα στην πληροφόρηση προστατεύεται και δυνάμει του άρθρου 5 Α παρ. 1 Σ, το οποίο αποκλείει απαγορεύσεις στην ενημέρωση μέσω του διαδικτύου και σε πηγές ενημέρωσης.

Το δικαίωμα που προστατεύει βάσει αυτής της διάταξης συνίσταται στην αξίωση καθενός για ισότιμη και απρόσκοπτη πρόσβαση στην κοινωνία της πληροφορίας και συνεπώς στη χρήση των υπηρεσιών του διαδικτύου. Πιο αναλυτικά, η ελευθερία διάδοσης των στοχασμών μας περιλαμβάνει και τη λεγόμενη ελευθερία του πληροφορείν, τη δυνατότητα δηλαδή να θέτει κανείς κατ' αρχήν ελεύθερα τα δεδομένα, που διαθέτει, υπ' όψιν του ευρέως κοινού.

Κατοχυρώνοντας το Σύνταγμα τόσο την ελευθερία του πληροφορείν όσο και την ελευθερία του πληροφορείσθαι, ιδρύει ταυτόχρονα τη συνταγματικά προστατευόμενη σφαίρα της δημοσιότητας. Η ελεύθερη συμμετοχή στη σφαίρα της δημοσιότητας αναδεικνύεται έτσι στο αντικείμενο της προστασίας μιας ενιαίας συνταγματικής λοιπόν, ότι η θετική πολιτειακή κατοχύρωση της ελεύθερης έκφρασης και διάδοσης γνώμης και πληροφορίας συνεπάγεται και την κατοχύρωση για λογαριασμό του καθενός της λεγόμενης ελευθερίας του πληροφορείσθαι ελευθερίας, της ελευθερίας πληροφόρησης, της οποίας η ελευθερία του πληροφορείν και του πληροφορείσθαι δεν αποτελούν παρά την ενεργητική και την παθητική όψη.

Οι περιορισμοί που αφήνουν ανοικτό το ενδεχόμενο να αποβλέπουν στην αποσιώπηση μιας γνώμης ή μιας πληροφορίας, ώστε να διακινδυνεύουν την αναγκαία για την προσωπική μας αυτονομία πληρότητα των διαθέσιμων στην αγορά των ιδεών δεδομένων, δεν είναι άλλοι από εκείνους που αφορούν το περιεχόμενο της γνώμης ή των δεδομένων που τίθενται σε κυκλοφορία.

Οι υπόλοιποι περιορισμοί οποιαδήποτε κι αν είναι η φύση της γνώμης ή της πληροφορίας, τη διάδοση της οποίας αποβλέπουν να παρεμποδίσουν, δεν μπορούν να φθάσουν μέχρι του σημείου του πλήρους αποκλεισμού της ελεύθερης πληροφόρησης. Γιατί, με εξαίρεση τις περιπτώσεις του άρθρου 14 παρ. 3, η διάδοση μιας επίμαχης γνώμης ή πληροφορίας δια του τύπου παραμένει πάντα ελεύθερη, ακόμη και αν απολείπεται σε άλλα μέσα.

Άλλωστε, εφ' όσον ο υπεύθυνος για τη διάδοση μπορεί να καταδείξει τον επιστημονικό ή τον καλλιτεχνικό χαρακτήρα της γνώμης ή την αλήθεια της πληροφορίας, που διέδωσε, είναι σε θέση να απαλλαγεί από περιορισμούς ή τυχόν δυσμενείς συνέπειες, ακόμη και στις περιπτώσεις του άρθρου 14 παρ.3Σ.

Δεν έχουμε να κάνουμε λοιπόν, με ελευθερία αλλά με δικαίωμα και μάλιστα για δικαίωμα όχι της πληροφόρησης αλλά στην πληροφόρηση και δημιουργείται έτσι η εντύπωση ότι ως πληροφόρηση νοείται όχι κάποια κοινωνική δραστηριότητα, αλλά κάποιο βασικό δημόσιο αγαθό, του οποίου ο καθένας αποκτά ατομική αξίωση.

Κατά γενική εκτίμηση, το δικαίωμα στην πληροφόρηση με την συνταγματική του έκφραση στο άρθρο 5Α του Συντ. συνδέεται με την θεσμική εγγύηση της ελεύθερης και πλουραλιστικής διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, χωρίς βέβαια να ταυτίζεται με αυτή³³.

33. Βλ. Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά όπ.π., σελ. 271 επ. και ειδικότερα για τη πλουραλιστική διαμόρφωση της κοινής γνώμης βλ. και Π. Δαγτόγλου, Ραδιοτηλεόραση και Σύνταγμα, 1986, σελ. 136 επ., και Ν. Αλιβιζάτος, Κράτος και Ραδιοτηλεόραση. Η θεσμική διάσταση, 1986 σελ. 47 επ.

Η μη ταύτιση με την κοινή γνώμη είναι δεδομένη, αφού το συνταγματικό δικαίωμα αναφέρεται στην προστασία των επιμέρους ατόμων και όχι στην κατοχύρωση του πλουραλισμού, ως θεμελίου του δημοκρατικού πολιτεύματος³⁴.

Ωστόσο το άρθρο 5Α του Συντ., το οποίο προστέθηκε με την πρόσφατη αναθεώρηση, δεν εισάγει «νέο» δικαίωμα. Το δικαίωμα για την καταρχήν ελεύθερη πρόσβαση στην πληροφόρηση εύρισκε έρεισμα στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντ., αφού αποτελούσε πάντα προϋπόθεση για την ανάπτυξη της προσωπικότητας και την συμμετοχή στα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά δρώμενα³⁵.

Το άρθρο 5Α του Συντ. δεν θεμελιώνει εκ πρώτης όψεως αξίωση έναντι του κράτους για δωρεάν παροχή των μέσων και των ευκαιριών για συμμετοχή, πλην όμως υποχρεώνει την κρατική εξουσία να δημιουργεί ή να διατηρεί, με βάση τις εκάστοτε δυνατότητες, στοιχειωδώς ποιοτικούς όρους συμμετοχής προσιτούς στον καθένα³⁶. Αφορά στο γενικό δικαίωμα της πληροφόρησης και τελεί βέβαια υπό την επιφύλαξη του νόμου³⁷. Καθιερώνει ένα γενικότερο δικαίωμα στην πληροφόρηση, στα πλαίσια της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, χωρίς περιορισμό σχετικά με το είδος των πηγών, όπου εκτείνεται³⁸. Εισάγεται ως αυτοτελές ατομικό - συμμετοχικό δικαίωμα, το δικαίωμα του καθενός να συμμετέχει στην κοινωνία της πληροφορίας.

34. Βλ. Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, όπ.π., σελ. 271 επ.

35. Βλ. Π. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, 1991, Β' τομ., σελ. 1143 επ., και Ε. Βενιζέλος, Ραδιοτηλεοπτική έκρηξη, 1989, σελ. 37.

36. Βλ. Χ. Δετσαρίδης, Το δικαίωμα γνώσης των διοικητικών εγγράφων, όπ.π., σελ. 152 επ., Α. Παπακωνσταντίνου, Το συνταγματικό δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας, ΕΔΔΔ 2006, σελ. 233 επ., (235).

37. Βλ. Ε. Βενιζέλος, Το αναθεωρητικό κεκτημένο, 2002, σελ. 157 επ., Π. Δόνος, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος προστασίας του πολίτη από την επεξεργασία των προσωπικών του δεδομένων και της αντίστοιχης ανεξάρτητης αρχής στο: Γ. Παπαδημητρίου Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών, 2000 σελ. 107 επ.

38. Βλ. Α. Παπακωνσταντίνου, Το συνταγματικό δικαίωμα συμμετοχής, όπ.π., σελ. 233 επ., Ε. Βενιζέλος, Το σχέδιο αναθεώρησης του Συντάγματος, 2000, σελ. 20 επ.

Στο δεύτερο εδάφιο της παρ. 1 της συνταγματικής διάταξης τίθεται ένας εσωτερικός περιορισμός των περιορισμών που μπορούν να επιβληθούν μόνο με νόμο³⁹. Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, οι περιορισμοί επιβάλλονται μόνο εφόσον είναι απολύτως αναγκαίοι και μόνον εφόσον δικαιολογούνται σε σχέση με το σκοπό που υπηρετούν, δηλαδή μόνο για λόγους εθνικής ασφάλειας και προστασίας δικαιωμάτων ή συμφερόντων τρίτων, όπως τα προσωπικά δεδομένα και τα απόρρητα, που αφορούν τον ιδιωτικό βίο⁴⁰.

Η προσθήκη στο Σύνταγμα του νέου άρθρου καταδεικνύει την ρητή βούληση του αναθεωρητικού νομοθέτη για την αναγνώριση αυτόνομου και όχι παρεπόμενου δικαιώματος. Με την έννοια αυτή το δικαίωμα συμμετοχής και πρόσβασης στην πληροφορία δεν προϋποθέτει και δεν εξαρτάται, τυπικά, από κανένα άλλο δικαίωμα, ούτε είναι επιτρεπτή η υποχώρησή του, έναντι άλλων δικαιωμάτων, πλην εκείνων υπέρ των οποίων η ίδια η διάταξη προβλέπει ρητές επιφυλάξεις, δηλαδή τα άρθρα 9 και 9Α του Συντ., που αναφέρονται στην προστασία του ιδιωτικού βίου και την πληροφοριακή αυτοδιάθεση του ατόμου⁴¹.

Το δικαίωμα πρόσβασης στην πληροφόρηση και κατ' επέκταση στην συμμετοχή στην κοινωνία της πληροφορίας δεν εξαρτάται από την μορφή της πληροφορίας, αν δηλαδή είναι ηλεκτρονική ή συμβατική. Περιορίζεται απλά στο ζήτημα της απαγόρευσης διάδοσης και χρήσης πληροφοριών, οι οποίες προσβάλλουν άλλα προστατευόμενα δικαιώματα που πολίτη, όπως τα προσωπικά του δεδομένα ή την ιδιωτικότητα του. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η απαγόρευση της αποστολής απρόκλητων εμπορικών ή διαφημιστικών μηνυμάτων (spamming) τόσο από το κράτος προς τους πολίτες όσο και μεταξύ των πολιτών.

39. Βλ. Ε. Βενιζέλος, Το αναθεωρητικό κείμενο, όπ.π., σελ. 157 επ.

40. Βλ. Χ. Δετσαρίδης, Το δικαίωμα γνώσης των διοικητικών εγγράφων, όπ.π., σελ. 154 επ.

41. Βλ. Π.ΔαγτόγΑου, Ατομικά Δικαιώματα, όπ.π., σελ. 196 επ.

Ωστόσο, οι περιορισμοί αυτοί δεν θεωρούνται θεμιτοί όταν περιορίζεται υπέρμετρα και χωρίς δικαιολογητική βάση το θεμελιώδες περιεχόμενο του δικαιώματος των πολιτών για πρόσβαση στην πληροφορία, και ειδικότερα για σύνδεση στο διαδίκτυο και προβολή οποιουδήποτε ενημερωτικού περιεχομένου με ακώλυτη πρόσβαση σε πάσης φύσεως πληροφορίες⁴².

Χωρίς αμφιβολία η ελευθερία έκφρασης σε συνδυασμό με την κατοχύρωση και προστασία της κοινωνίας της πληροφορίας συμπεριλαμβάνει πλέον αδιαμφισβήτητα τόσο το δικαίωμα του ατόμου να είναι ανεμπόδιστος αποδέκτης πληροφοριών και απόψεων, όσο και να είναι ο δημιουργός ή ο πομπός τους.

Όταν το περιεχόμενο της πληροφορίας (π.χ. πληροφορίες ειδησεογραφικού χαρακτήρα ή μηνύματα δημοσιογραφικής ενημέρωσης) ως εκ της φύσεώς του δεν έρχεται σε ευθεία αντίθεση με άλλα προστατευόμενα δικαιώματα, τότε οι περιορισμοί του δικαιώματος είναι αθέμιτοι και συνταγματικά ανεπίτρεπτοι.

Με την έννοια αυτή το διαδίκτυο έχει όλα τα λειτουργικά χαρακτηριστικά της αμεσότητας και της ευκολίας πρόσβασης με αποτέλεσμα η ελευθερία της έκφρασης να ασκείται με τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο και η διάδοση της πληροφορίας, ιδίως ειδησεογραφικού ή δημοσιογραφικού περιεχομένου, να μην χρειάζεται παρεμβαλλόμενους.

Ως εκ τούτου, όταν επιβάλλονται περιορισμοί στην διάδοση τέτοιων πληροφοριών δημοσιογραφικής ενημέρωσης, χωρίς να δικαιολογούνται, τότε πρόκειται για ουσιαστική λογοκρισία.

⁴². Βλ. Ι. Καρακώστας, Δίκαιο και internet όπ.π., σελ. 34 επ.

8. Ελευθερία έκφρασης και ελευθερία του τύπου

Το δικαίωμα του άρθρου 14 του Σ., περιλαμβάνει και την ελευθερία της έκφρασης διά του τύπου, ο οποίος δε στην συνέχεια ως θεσμός, είναι ελεύθερος να επιτελεί την δημόσια αποστολή του, που συνίσταται στην ακώλυτη αλληλεπίδραση αυτού και της κοινής γνώμης⁴³. Στο πλαίσιο αυτό απαγορεύεται η λογοκρισία και κάθε άλλη επέμβαση της πολιτείας, η οποία μπορεί να αναιρέσει ή να παρακωλύσει ουσιωδώς την άσκηση του δικαιώματος, η δε πολιτεία λαμβάνει τα κατά περίπτωση πρόσφορα μέτρα για την διευκόλυνση της άσκησης του δικαιώματος και την προαγωγή της αποστολής του⁴⁴.

Αυτό μάλιστα καθίσταται αναγκαίο, αφού το δικαίωμα της ελευθεροτυπίας περιλαμβάνει, αφενός μεν το δικαίωμα του τύπου να πληροφορεί το κοινό, προϋπόθεση για την άσκηση του οποίου αποτελεί η κατοχυρωμένη με τις ανωτέρω διατάξεις, ελεύθερη αναζήτηση και συλλογή πληροφοριών, αφετέρου δε, εν όψει και του άρθρου 5 παρ. 1 του Συντ., το δικαίωμα του κάθε πολίτη να πληροφορείται και να ενημερώνεται τακτικά και ελεύθερα για κάθε πολιτικό και κοινωνικό εν γένει θέμα που τον ενδιαφέρει⁴⁵.

Περαιτέρω σύμφωνα με την διάταξη του άρθρου 14 του Συντ. καθώς και με το άρθρου 10 της ΕΣΔΑ για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών κατοχυρώνεται το δικαίωμα του τύπου να πληροφορεί το κοινό μέσα από την επίσης κατοχυρωμένη με τις παραπάνω διατάξεις, ελεύθερη αναζήτηση και συλλογή πληροφοριών⁴⁶. Η άσκηση όμως του δικαιώματος αυτού τελεί υπό την επιφύλαξη της τηρήσεως των γενικώς ισχυόντων κανόνων δικαίου της κειμένης νομοθεσίας, όπως συνάγεται από την διατύπωση, τόσο του άρθρου 14 παρ. 1 του Συντ., «... τηρώντας τους νόμους του Κράτους», όσο και του άρθρου 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ.

43. Βλ. Χ. Δετσαρίδης, Δημοσιογραφία, πληροφόρηση και ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα, σελ. 1103 επ,

44. Βλ. ΣτΕ Ολ. 832/85, ΣτΕ Ολ 2109/1988 ΔιΔικ 1989, σελ. 336, ΣτΕ 199/1991, ΣτΕ 3048/1996.

45. Βλ. ΣτΕ 2787/80 ΣτΕ 3335/2007, ΣτΕ 7μ 252/2005, ΣτΕ 7μ 2241/2005.

46. Βλ. ΣτΕ 1386/04, ΣτΕ 7μ 3542/02, ΣτΕ 3880/2002, και ΕΔΔΑ της 23.9.1994, Jersild, ΕΔΔΑ της 26.4.1979, Sunday Times ΕΔΔΑ της 8.7.1976, Lingens, ΕΔΔΑ της 26.11.1991, Observer και Guardian.

Στους κανόνες δε αυτούς περιλαμβάνονται προδήλως και εκείνοι που αποσκοπούν στην προστασία της αξίας του ανθρώπου, της προσωπικότητας των ατόμων και του απαραβίαστου του ιδιωτικού και οικογενειακού τους βίου⁴⁷. Εν όψει τούτου, οι διατάξεις που επιβάλλουν κανόνες δεοντολογίας και που προβλέπουν κυρώσεις σε περίπτωση παραβιάσεως των κανόνων αυτών, δεν έρχονται σε αντίθεση προς το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ⁴⁸.

Οι σχετικές για τον τύπο διατάξεις καλύπτουν και το διαδίκτυο, καθώς το υπάγουν στο περισσότερο φιλελεύθερο καθεστώς του 14 παρ. 2 του Συντ. παρά στην κρατική εποπτεία που αφορά στα υπόλοιπα ραδιοτηλεοπτικά μέσα⁴⁹.

Συγκεκριμένα, από την στιγμή κατά την οποία κάθε κείμενο που παράγεται με ένα συνδυασμό μηχανικής και ηλεκτρονικής διαδικασίας και προορίζεται για διάδοση μέσω του διαδικτύου, αλλά και κάθε ανάκληση του υλικού αυτού από τον χρήστη, συνιστά αντίτυπο, αναμφίβολα κατατάσσει το υλικό που διακινείται μέσω του διαδικτύου στα ευρύτερα πλαίσια του «τύπου».

Έτσι μάλιστα το χαρακτηρίζει και ο νομοθέτης στο Ν. 3021/2002 άρθρο 1 παρ. 1 δ, όπου ρητά προβλέπει ότι αποτελεί «... *Επιχείρηση Μέσων Ενημέρωσης ... η παροχή μέσω του διαδικτύου υπηρεσιών οπτικοακουστικού περιεχομένου, εφόσον το περιεχόμενο αυτό έχει ενημερωτικό χαρακτήρα και ειδικότερα περιλαμβάνει, κατά το πρότυπο των έντυπων εφημερίδων, ειδήσεις για πολιτικά ή κοινωνικά ή οικονομικά ή πολιτιστικά ή αθλητικά γεγονότα και εκδηλώσεις, καθώς και άρθρα, σχόλια, συνεντεύξεις ή συζητήσεις για τα θέματα αυτά ...*».

47. Βλ. ΕΔΔΑ της 20.5.1999, Bladet Tromso και Stensaas, ΕΔΔΑ της 2.5.2000 Bergens Tidende.

48. Βλ. ΣτΕ 3335/2007, ΣτΕ 3279/2006, ΣτΕ 7μ 553/2003.

49. Βλ.Ι. Καράκωστας, Το δίκαιο του internet, όπ.π., σελ. 1178 επ., Ι. Καράκωστας, Δίκαιο και internet, όπ.π., σελ. 38 επ., Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, όππ., σελ. 283 επ.

Έτσι, για κάθε εμφάνιση ηλεκτρονικής πληροφόρησης ισχύουν οι συνταγματικές εγγυήσεις για τον τύπο και για το δημοσιογραφικό επάγγελμα, δηλαδή η ελευθερία να επιλέγονται και να παρουσιάζονται πληροφορίες, το δημοσιογραφικό απόρρητο και η απαγόρευση της λογοκρισίας, καθώς και οι τυπικοί νόμοι που αναφέρονται στην αστική και ποινική ευθύνη των υπευθύνων⁵⁰.

Πράγματι το διαδίκτυο συμβάλλει με τον καλύτερο τρόπο στην αποτελεσματικότερη άσκηση των δικαιωμάτων τόσο της πληροφόρησης όσο και της ελευθερίας της έκφρασης και για τον λόγο αυτό, όπως εύστοχα υποστηρίζεται, θα πρέπει να τύχει ευρύτερης προστασίας από αυτή που του επιφυλάσσουν ακόμη και οι ίδιες οι συνταγματικές διατάξεις⁵¹. Ξεφεύγει δε από την κλασσική παραδοσιακή ειδησεογραφική πρακτική και μέσα από τα νέα ηλεκτρονικά δεδομένα διάδοσης της εικόνας, του ήχου και των πληροφοριών προσφέρει απεριόριστη δυνατότητα στον πολίτη για πρόσβαση στην πληροφορία.

Έτσι η πληροφόρηση και γενικότερα η επικοινωνία αποτελεί ένα είδος ζωντανού διαλόγου, όπου οι περιορισμοί σε σχέση με τα άλλα μέσα είναι λιγότεροι. Βέβαια, όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζεται ο χώρος του internet δεν είναι *legibus solutus*, αλλά υπάγεται στους περιορισμούς που θέτει ο συνταγματικός και ο κοινοτικός νομοθέτης⁵².

Ωστόσο, η ηλεκτρονική ειδησεογραφική πληροφορία και κατ' επέκταση ο ηλεκτρονικός τύπος υπάγεται μόνον στους περιορισμούς που τον αφορούν ως μέσον διάδοσης μηνυμάτων και πληροφοριών δημοσιογραφικού χαρακτήρα, και δεν δύνανται να υπόκειται σε περιορισμούς που επιβάλλονται σε επικοινωνίες άλλης φύσεως (π.χ. εμπορικές, διαφημιστικές κ.λπ.).

50. Βλ. Π. Μαντζούφας, Ελευθερία έκφρασης και διαδίκτυο, όπ.π., σελ. 30 επ.

51. Βλ. Ι. Καρακώστας, Το δίκαιο του internet, όπ.π., σελ. 1178 επ.

52. Βλ. Ι. Καρακώστας, Το δίκαιο του internet, όπ.π., σελ. 1179 επ.

Η εφαρμογή στην ηλεκτρονική διάδοση ειδήσεων και δημοσιογραφικών πληροφοριών περιορισμών προορισμένων για επικοινωνίες άλλης φύσεως είναι νομικά απαράδεκτη και εξόχως επικίνδυνη, καθόσον θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως όχημα λογοκρισίας στον διαδικτυακό τύπο.

9. Οι ιστοσελίδες άσκησης κριτικής

Ένα από τα χαρακτηριστικά πεδία, όπου η ελευθερία της έκφρασης συγκρούεται στο Διαδίκτυο με την προστασία της τιμής και της προσωπικότητας⁵³, αποτελεί η ύπαρξη ιστοσελίδων, μέσω των οποίων οι χρήστες μπορούν να ασκήσουν κριτική ή να αναρτήσουν σχόλια για διάφορους επαγγελματίες, π.χ. γιατρούς, καθηγητές Πανεπιστημίου κ.λπ.⁵⁴

Στο εξωτερικό υπάρχουν πολλές τέτοιες ιστοσελίδες, στη Γερμανία π.χ. υπάρχει το www.meinprof.de, μέσω του οποίου «αξιολογούνται» οι καθηγητές Πανεπιστημίου, καθώς και το www.spickmich.de, η λειτουργία του οποίου αποσκοπεί στην αξιολόγηση εκπαιδευτικών από τους μαθητές τους.⁵⁵ Ενώ είναι σαφές και αδιαμφισβήτητο ότι η προστασία του άρθρου 14 του Συντάγματος εκτείνεται και σε αυτή τη νέα μορφή έκφρασης, προβλήματα μπορεί να δημιουργηθούν από τη στιγμή που το περιεχόμενο της ανάρτησης είναι υβριστικό ή δυσφημιστικό.

53. Για το γενικότερο αυτό ζήτημα βλ. ενδεικτικά Ι. ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, Διαδικτυακά ΜΜΕ και προστασία της προσωπικότητας, ΔιΜΕΕ 2010, σελ. 315 επ.

54. Βλ. σχετικά Φ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ, Οι Ιστότοποι Κοινωνικής Δικτύωσης ως Εθνική, Ευρωπαϊκή και Διεθνής Πρόκληση της Προστασίας της Ιδιωτικότητας, 2010, σελ. 87 επ.

55. Κάτι αντίστοιχο επιχειρήθηκε και στην Ελλάδα. Η σχετική όμως ιστοσελίδα που προσέφερε τη δυνατότητα έκφρασης γνώμης για διδάσκοντες σε διάφορα ΑΕΙ και ΤΕΙ της χώρας (rateyourprofessor.gr) έπαψε σύντομα μετά την εμφάνισή της τη λειτουργία της.

Στην περίπτωση αυτή το ζήτημα που δημιουργείται δεν σχετίζεται μόνο με την ανάγκη στάθμισης ανάμεσα στην επαγγελματική ή την προσωπική φήμη του θιγόμενου και την ελευθερία της έκφρασης, αλλά πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και το γεγονός ότι η αναζήτηση του αυτουργού δεν είναι εύκολη, στο βαθμό που η όποια γνώμη θεωρηθεί ότι συντελέστηκε στο πλαίσιο επικοινωνίας, καλύπτεται δηλ. από το απόρρητο των επικοινωνιών που προστατεύεται από το άρθρο 19 του Συντάγματος και η άρση του είναι δυνατή μόνο υπό τις εκεί και στον εκτελεστικό αυτού ν. 2225/1994, όπως ισχύει, οριζόμενες προϋποθέσεις.

Η ανταλλαγή πληροφοριών και εμπειριών σε σχέση με τους διάφορους επαγγελματίες αποτελεί μακροχρόνια παράδοση μεταξύ των καταναλωτών, οι οποίοι είναι λογικό, πριν επιλέξουν τον επαγγελματία αντισυμβαλλόμενο τους, να θέλουν να είναι ενημερωμένοι για τη συμπεριφορά του ή την κατάρτιση, την εμπειρία και γενικότερα την αξιοπιστία του. Η μέχρι πρότινος από στόμα σε στόμα σχετική ανταλλαγή πληροφοριών αποκτά μια εντελώς άλλη διάσταση συντελούμενη πλέον μέσω του Διαδικτύου, όπου ένας ακαθόριστος από πριν αριθμός χρηστών έχει τη δυνατότητα να εκφράσει τη γνώμη του - και να επηρεάσει σχετικά και τους υπόλοιπους, άγνωστους σε αυτόν χρήστες που θα δουν την ανάρτησή του - αναφορικά με κάποιον επαγγελματία, με τον οποίο έτυχε να συνεργαστεί. Η «δύναμη» των αναρτήσεων αυτών και η επίδρασή τους είναι αναμφισβήτητα ιδιαίτερα μεγάλες. Πέραν τούτου, τίθεται ζήτημα και προσωπικών δεδομένων των προσώπων τα οποία σχολιάζονται, καθώς καθίστανται δημόσια πολλά προσωπικά τους δεδομένα (π.χ., στην περίπτωση των εκπαιδευτικών, αναφέρονται στοιχεία όπως το σχολείο στο οποίο διδάσκουν, το μάθημα που διδάσκουν κ.λπ.).

Πέρα από τα ζητήματα των προσωπικών δεδομένων, τα οποία εκφεύγουν της παρούσας μελέτης, είναι σαφές ότι το πρόβλημα δημιουργείται κυρίως στην περίπτωση των αρνητικών κριτικών, εκείνων δηλ. στις οποίες ο χρήστης εκφράζεται υβριστικά ή σε κάθε περίπτωση επικριτικά για τον σχολιαζόμενο.

Επιχειρώντας μια στάθμιση των συγκρουομένων αγαθών στις περιπτώσεις αυτές, θα πρέπει, σε ένα πρώτο επίπεδο, να γίνει δεκτό ότι η ελευθερία της έκφρασης υπερισχύει, όταν τα σχόλια αφορούν αποκλειστικά και μόνο την επαγγελματική σφαίρα του θιγόμενου και όχι την προσωπική του ζωή⁵⁶.

Ωστόσο, θα πρέπει σε κάθε περίπτωση να λαμβάνεται υπόψη ότι ακόμη και η έκφραση αρνητικών σχολίων έχει όρια, η υπέρβαση των οποίων ισοδυναμεί με προσβολή της προσωπικότητας του θιγόμενου, για την οποία θα ευθύνεται καταρχήν ο προσβάλλων. Στο πλαίσιο αυτό ζήτημα τίθεται και σε σχέση με την ευθύνη του διαχειριστή της ιστοσελίδας, στην οποία εμφανίζεται η επίμαχη δυσφημιστική ανάρτηση, απέναντι στον οποίο ο θιγόμενος ενδέχεται να στοιχειοθετεί τουλάχιστον το δικαίωμα της διαγραφής των επίμαχων δυσφημιστικών γι' αυτόν σχολίων.

Επίσης μαίνεται ότι ο διαχειριστής της ιστοσελίδας, παρά το γεγονός ότι δεν έχει κάνει ο ίδιος ανάρτηση που να προσβάλλει την προσωπικότητα άλλου, ενδέχεται να ευθύνεται αντικειμενικά απέναντι στον θιγόμενο, καθώς είναι αφενός εκείνος που δίνει τη δυνατότητα, το «βήμα» για την έκφραση της προσβλητικής άποψης, αφετέρου είναι εκείνος που εξουσιάζει τη συγκεκριμένη πηγή, από την οποία αποκομίζει και οφέλη, αλλά και τελικά είναι και ο μόνος που μπορεί να εντοπιστεί, δεδομένου ότι για τα αδικήματα του άρθρου 361 ΠΚ δεν προβλέπεται άρση του απορρήτου με βάση την κείμενη νομοθεσία. Αν δηλ. ο θιγόμενος μπορούσε να στραφεί αποκλειστικά και μόνο κατά του δυσφημιστή του, θα κινδύνευε να μείνει εν πολλοίς απροστάτευτος.

56. Το γερμανικό BGH με την από 23.6.2009 απόφασή του (VI ZR 196/2008) έκρινε ομοίως ότι η υπό προϋποθέσεις λειτουργία διαδικτυακής υπηρεσίας με αντικείμενο την αξιολόγηση εκπαιδευτικών (η απόφαση αφορούσε την ως άνω ιστοσελίδα www.spickmich.de) δεν αντιβαίνει στο δικαίωμά τους στην πληροφοριακή αυτοδιάθεση, επειδή προέχει στη συγκεκριμένη περίπτωση η προστασία της ελευθερίας της γνώμης, βλ. AtMEE 2009, σελ. 408 επ. με σημ. Ν. ΤΣΟΥΜΑΝΗ. Πρβλ. και τη διάταξη του άρθρου 367 παρ. 1 ΠΚ που αίρει καταρχήν τον άδικο χαρακτήρα της πράξης επί δυσμενών κρίσεων για επιστημονικές, καλλιτεχνικές ή επαγγελματικές εργασίες, εκτός αν οι κρίσεις αυτές περιέχουν τα στοιχεία της συκοφαντικής δυσφήμισης ή από τις περιστάσεις προκύπτει σκοπός εξύβρισης.

Ένα άλλο ζήτημα που μπορεί εύκολα να ανακύψει στο διαδίκτυο και να περιορίσει την ελευθερία της έκφρασης είναι η δυνατότητα του διαχειριστή κάποιου ιστότοπου να θέτει μόνος του και να εφαρμόζει κανόνες διαγραφής αναρτήσεων χρηστών, που μπορεί για κάποιο λόγο να κρίνει ως προβληματικές ή ακόμη και να μπλοκάρει εντελώς την πρόσβαση συγκεκριμένων χρηστών στον ιστότοπο αυτό.

Η προβληματική αυτή βρίσκει ιδιαίτερη εφαρμογή στη διατύπωση και ανάρτηση άποψης ή σχολίου σε διαδικτυακά ημερολόγια (blogs).⁵⁷ Η ανάπτυξη της λεγόμενης μπλογκόσφαιρας είναι ραγδαία, καθώς δίνει τη δυνατότητα σε απεριόριστο αριθμό χρηστών να εκφράσουν γνώμες και απόψεις, ενώ τα μέσα αυτά είναι στις περισσότερες περιπτώσεις διαδραστικά, και μάλιστα ο καθένας μπορεί να προβεί σε μια ανάρτηση ή σε ένα σχόλιο, διατηρώντας την ανωνυμία του.⁵⁸ Είναι σαφές, ότι με τον τρόπο αυτό θίγεται έντονα η ελευθερία της έκφρασης, αλλά ενδεχομένως και η ελευθερία της πληροφόρησης, όταν ο διαχειριστής είναι σε θέση να αποκλείσει την πρόσβαση σε πληροφορίες που αναρτήθηκαν μεν, αλλά στη συνέχεια κρίθηκε ότι έπρεπε για κάποιο λόγο να αποκλειστούν.⁵⁹ Το ως άνω δικαίωμα του διαχειριστή ερείδεται κυρίως στον κίνδυνο που διατρέχει αυτός να ευθύνεται για αναρτήσεις τρίτων, με τις όποιες έννομες συνέπειες μπορεί να απορρέουν εναντίον του εκ του γεγονότος αυτού.⁶⁰

57. Σύμφωνα με τον ορισμό που βρίσκει κανείς στην ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια wikipedia.org το blog είναι λίστα καταχωρήσεων από την πιο πρόσφατη καταχώρηση στην παλαιότερη. Το περιεχόμενο των καταχωρήσεων μπορεί να είναι οτιδήποτε, όπως νέα, πολιτικοκοινωνικός σχολιασμός, σχολιασμός των μέσων μαζικής ενημέρωσης και των διασημοτήτων, προσωπικά ημερολόγια και ειδικά θέματα όπως τεχνολογία, μόδα, αθλητικά, τέχνες, γαστρονομία. Συνήθως δεν απαιτείται ενδελεχής επιμέλεια του κώδικα της ιστοσελίδας, μιας και συχνά είναι εγκατεστημένα αυτόματα συστήματα που παρέχουν τη δυνατότητα στο διαχειριστή του ιστολογίου να συντάξει μια καταχώρηση με πολύ λίγα βήματα.

58. Βλ. και Ι. ΙΓΓΛΕΖΑΚΗ, Ελευθερία έκφρασης και ανωνυμία στο Διαδίκτυο: το παράδειγμα των ιστολογίων, ΔιΜΕΕ 2011, σελ. 317 επ.

59. Η ελευθερία της δημιουργίας ιστολογίου προστατεύεται συνταγματικά και από το άρθρο 5^Α παρ. 2 Σ (δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας) βλ. Ι.ΙΓΓΛΕΖΑΚΗ,ό.π., ΔιΜΕΕ 2011, σελ. 321.

60. Βλ. σχετικά και τις διατάξεις της κοινοτικής Οδηγίας 2000/31/ΕΚ, που ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το π.δ. 131/2003, στο άρθρο 11 του οποίου ορίζεται για τους φορείς παροχής υπηρεσιών διαδικτύου ότι δεν υφίσταται ευθύνη τους για απλή μετάδοση των μεταδιδόμενων πληροφοριών υπό τους όρους ότι ο πάροχος: α) δεν αποτελεί την αφετηρία της μετάδοσης των πληροφοριών, β) δεν επιλέγει τον αποδέκτη της μετάδοσης και γ) δεν τροποποιεί τις μεταδιδόμενες πληροφορίες.

Πρέπει όμως να λαμβάνεται υπόψη και το γεγονός ότι ο ενδιαμέσος - διαχειριστής, πάροχος, εταιρείες που φιλοξενούν περιεχόμενο όπως π.χ. το YouTube -, δεν μπορεί να διασφαλίσει αποτελεσματικά την ελευθερία της έκφρασης των χρηστών τους, όταν επικρέμεται διαρκώς από πάνω του ο φόβος της δίωξης για το περιεχόμενο που αναρτούν οι χρήστες του. Επί του θέματος έχει εκφραστεί και το ΕΔΔΑ, το οποίο στην απόφασή του Delfi AS κατά Εσθονίας (10.10.2013) κατέληξε στο ότι η απόδοση ευθύνης στον ίδιο τον πάροχο του μέσου για τις αναρτήσεις τρίτων, αποτελεί δικαιολογημένο και αναλογικό περιορισμό του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασής του.⁶¹

Η ενάσκηση του ως άνω δικαιώματος δεν μπορεί να ταυτιστεί με την απαγορευμένη από το άρθρο 14 παρ. 2 του Συντάγματος λογοκρισία, διότι η συνταγματική απαγόρευση αναφέρεται στην προληπτική λογοκρισία, στα περιοριστικά δηλ. μέτρα που λαμβάνουν χώρα πριν από τη δημιουργία ή τη διάδοση ενός πνευματικού έργου ή μιας έκφρασης γνώμης Επιπροσθέτως, η απαγόρευση της λογοκρισίας έχει ως κύριο αποδέκτη το Κράτος και μόνο μέσω της έμμεσης τριτενέργειας μπορεί να της αναγνωριστεί μια αντανakλαστική επίδραση στις σχέσεις ιδιωτών. Η πρακτική της προληπτικής λογοκρισίας χρησιμοποιείται πράγματι από διάφορα κράτη, στην προσπάθειά τους να ελέγξουν και να περιορίσουν την ελευθερία της έκφρασης μέσω του Διαδικτύου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Κίνα, η οποία αποκλείει παντελώς την πρόσβαση σε διάφορες ιστοσελίδες, που θεωρούνται βλαπτικές για τη δημόσια τάξη της.⁶²

61. Βλ. σχετικά ΔιΜΕΕ 2013, σελ. 560 επ. με σημ. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ. Επίσης Το Σ 2014, σελ. 900 επ. με παρατ. Χ. ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ/Ν. ΣΥΡΜΟΥ, σελ. 912 επ.. Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και η απόφαση της 16ης Ιουνίου 2015 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης που επιλήφθηκε της υπόθεσης.

62. Αναλυτικά για τα είδη της λογοκρισίας και την έκταση της συνταγματικής προστασίας βλ. Α. ΚΟΥΣΟΥΝΗ, Η συνταγματική απαγόρευση της λογοκρισίας, ΝοΒ 2007, σελ. 1296 επ.

Σε κάθε περίπτωση όμως, ο έντονος χαρακτήρας του περιορισμού στην ελευθερία της έκφρασης, που μπορεί να επιφέρει η άσκηση του δικαιώματος αυτού από το διαχειριστή, επιβάλλει να μην ασκείται αυτό αυθαίρετα από τον τελευταίο, να τηρείται η αρχή της αναλογικότητας και οι περιορισμοί αυτοί, όταν εντέλει επιβάλλονται, να δικαιολογούνται από τις περιστάσεις και να μην ασκούνται καταχρηστικά.

10. Προστασία της προσωπικότητας για προσβολές της μέσω του διαδικτύου.

Ο προσβληθείς στην προσωπικότητά του από κάποιο μήνυμα, που διακινείται στο Διαδίκτυο, προστατεύεται κατά τις γενικές διατάξεις του ποινικού κώδικα περί προσβολής της τιμής (άρθρα 361 επ. ΠΚ)^{63 64}.

Αυτό ισχύει για κάθε είδους μήνυμα: ηλεκτρονική επιστολή, ιστοσελίδα, τηλεδιάσκεψη, ομάδα νέων, διάυλοι συνομιλιών κ.λπ.⁶⁵. Προσβολές που στρέφονται κατά του προσώπου είναι και η εξύβριση και η δυσφήμιση.

Δυσφήμιση συνιστά κατ' άρθρον 362 ΠΚ, ο ενώπιον τρίτων χρηστών ισχυρισμός ή διάδοση γεγονότος που αφορά κάποιον, δυνάμενο να βλάψει την τιμή ή την υπόληψή του. Συνεπώς όταν το Διαδίκτυο χρησιμοποιείται ως μέσο διαπροσωπικής-απόρρητης επικοινωνίας μεταξύ του δράστη και του φορέα της τιμής, δεν υπάρχει δυσφήμιση.

Αντίθετα δυσφήμιση υφίσταται, όταν ο δράστης απευθύνει τον ισχυρισμό προς τον ενδιαφερόμενο αλλά, έστω και με ενδεχόμενο δόλο, υπολογίζει ότι τρίτοι χρήστες μπορεί να λάβουν γνώση. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι βάσει του άρθρου 366 παρ. 1 ΠΚ ο χρήστης του Διαδικτύου δικαιούται να αναφέρεται σε γεγονότα που αφορούν τον ιδιωτικό ή οικογενειακό βίο ενός προσώπου, μόνον εφόσον τίθεται ζήτημα δημόσιου συμφέροντος⁶⁶.

63. Βλ. *Καράκωστα*, Το δίκαιο των ΜΜΕ, σ. 326 επ.

64. Βλ. *Σπινέλλη*, Ποινικό δίκαιο, Ειδικό Μέρος (1985), άρθρα 361-369 ΠΚ, σ. 16 επ.

65. Το ίδιο γίνεται δεκτό και στη Γερμανία: LG München, 17-10-1997, NJW-CoR 1998, σ. 51 και *Ernst*, NJW-CoR 1997, σ. 224 επ.

66. Βλ. για σχετική υπόθεση, που εκκρεμεί στα ελληνικά δικαστήρια, στην εφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ, 11-12 Νοεμβρίου 2000, σ. 34.

Ο ισχυρισμός προσβλητικών της τιμής γεγονότων, απευθυνόμενος προς το πρόσωπο το οποίο αφορά, συνιστά εξύβριση (361 ΠΚ). Και στις εξυβρίσεις που διαπράττονται στο Διαδίκτυο εφαρμόζεται το άρθρο 367 ΠΚ, σύμφωνα με το οποίο δεν αποτελούν άδικη πράξη οι δυσμενείς κρίσεις για επιστημονικές, καλλιτεχνικές ή επαγγελματικές εργασίες καθώς και οι εκδηλώσεις που γίνονται από δικαιολογημένο ενδιαφέρον.

Με άλλα λόγια ο χρήστης του Διαδικτύου μπορεί να προσβάλλει την τιμή ατόμων, για να διαφυλάξει τα συμφέροντα είτε άλλων ατόμων είτε της ολότητας, στα οποία περιλαμβάνεται και το συμφέρον των υπόλοιπων χρηστών του Διαδικτύου να ενημερώνονται για τα σημαντικά γεγονότα του δημόσιου βίου. Δεν είναι απαραίτητο να χαρακτηριστεί δημοσιογράφος και το καθήκον του δημοσιογραφικό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ – ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

1. Άρθρο 19 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα.

Αναμφίβολα ιδιαίτερης σπουδαιότητας τυγχάνει το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά δικαιώματα, το οποίο κύρωσε η Ελλάδα με το Ν. 2462/1997^{67 68}. Το δικαίωμα αυτό του άρθρου 19 περιλαμβάνει εκτός από την ελευθερία της αναζήτησης και την ελευθερία της μετάδοσης πληροφοριών και απόψεων κάθε είδους, ανεξαρτήτων συνόρων, προφορικά, γραπτά, σε έντυπα, σε κάθε μορφή τέχνης ή με κάθε άλλο μέσο.

Το άρθρο 19 παρ. 1 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και τα πολιτικά Δικαιώματα (ΔΣΑΠ) του 1966 των Ηνωμένων Εθνών⁶⁹ υπογραμμίζει κατά τρόπο λιτό τον απόλυτο χαρακτήρα της ελευθερίας γνώμης και αποκλείει κάθε παρέμβαση είτε από την πολιτεία είτε από ιδιώτες.

67. Βλ. Φερενίκη Παναγόπουλου-Κουτνατζή – Περι της ελευθερίας των ιστολογίων, σελ. 19 επ.

68. Βλ. <http://www.unhcr.org>

69. Κυρώθηκε με τον ν. 2462/1997 (ΦΕΚΑ' 25).

Σύμφωνα με το άρθρο 19 παρ. 2 η ελευθερία της εκφράσεως περιλαμβάνει την ελευθερία αναζητήσεως, λήψεως και μεταδόσεως πληροφοριών πάσης φύσεως, με κάθε μέσο, προφορικό, γραπτό, ηλεκτρονικό και μάλιστα χωρίς κανένα εδαφικό περιορισμό.

Αποτελεί απαραίτητο όρο για την πλήρη ανάπτυξη του ατόμου και θεμελιώδη αρχή για κάθε κοινωνία. Η ελευθερία της έκφρασης είναι αναγκαίος όρος για την πραγμάτωση των αρχών της διαφάνειας και της λογοδοσίας, οι οποίες είναι επίσης ουσιώδεις για την προώθηση και την προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων⁷⁰. Μεταξύ άλλων άρθρων που περιλαμβάνουν εγγυήσεις για την ελευθερία της έκφρασης, είναι τα άρθρα 18, 17, 25 και 27, του Συμφώνου.

Οι ελευθερίες της έκφρασης και της γνώμης αποτελούν μία βάση για την πλήρη απόλαυση ενός ευρέως φάσματος άλλων ανθρώπινων δικαιωμάτων. Για παράδειγμα, η ελευθερία της έκφρασης είναι αναπόσπαστη με την απόλαυση του δικαιώματος της ελευθερίας της συνάθροισης και συνεταιρισμού και της ενάσκησης του δικαιώματος ψήφου. Λαμβάνοντας υπόψη τους ειδικούς όρους του άρθρου 19, παράγραφος 1, καθώς και την σχέση της γνώμης με την σκέψη (άρθρο 18), μια επιφύλαξη στην παράγραφο 1 θα ήταν ασύμβατη με το αντικείμενο και τον στόχο του Συμφώνου⁷¹.

Λαμβάνοντας υπόψη τη σχέση της ελευθερίας της έκφρασης με άλλα δικαιώματα του Συμφώνου, ενώ οι επιφυλάξεις για συγκεκριμένα στοιχεία του άρθρου 19 παρ. 2 μπορεί να είναι αποδεκτές, μια γενική επιφύλαξη για τα δικαιώματα που προβλέπονται στην δεύτερη παράγραφο θα είναι ασύμβατη με το αντικείμενο και το σκοπό του Συμφώνου. Η υποχρέωση για το σεβασμό των ελευθεριών της γνώμης και της έκφρασης είναι δεσμευτική για κάθε κράτος μέλος εν γένει.

70. Βλ. Απόφαση Benhadj κατά Αλγερίας, αρ. 1173/2003. Tae-Hoon Park κατά Δημοκρατίας της Κορέας, αρ. 628/1995. GE.11

71. Βλ. γενικό σχόλιο αρ. 24 για τα θέματα που σχετίζονται με τις επιφυλάξεις κατά την επικύρωση ή προσχώρηση στο Σύμφωνο ή τα Συμπληρωματικά πρωτόκολλά του, ή σχετικά με τους περιορισμούς κατά το άρθρο 41 του Συμφώνου.

Όλα τα τμήματα του κράτους (η εκτελεστική, η νομοθετική και η δικαστική εξουσία) και κάθε δημόσια ή κυβερνητική αρχή σε οποιοδήποτε επίπεδο – εθνικό, περιφερειακό ή τοπικό - είναι σε θέση να φέρουν την ευθύνη του Κράτους μέλους.

Τέτοια ευθύνη μπορεί επίσης να αναγνωριστεί σε ένα κράτος υπό ορισμένες περιστάσεις για πράξεις ημικρατικών προσώπων⁷². Η υποχρέωση επίσης επιβάλλει στα κράτη μέλη να διασφαλίζουν ότι τα πρόσωπα προστατεύονται από κάθε πράξη ιδιωτών ή νομικών προσώπων που θα μπορούσαν να προσβάλλουν την απόλαυση των ελευθεριών της έκφρασης και της γνώμης στο μέτρο που αυτά τα δικαιώματα του Συμφώνου μπορούν να τύχουν εφαρμογής μεταξύ ιδιωτών ή νομικών προσώπων.⁷³

Η παράγραφος 2 ειδικότερα επιβάλλει στα κράτη μέλη να εγγυηθούν το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος να αναζητούν, να λαμβάνουν και να μεταδίδουν πληροφορίες και ιδέες κάθε είδους, ανεξάρτητα από σύνορα. Αυτό το δικαίωμα περιλαμβάνει, όπως αναφέραμε και παραπάνω, την έκφραση και τη λήψη μηνυμάτων κάθε είδους ιδέας ή άποψης που μπορεί να μεταδοθεί σε άλλους, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 19 παράγραφος 3 και το άρθρο 20.

Περιλαμβάνει τον πολιτικό διάλογο, τον προσωπικό σχολιασμό και τα δημόσια πράγματα, την περιγραφή, τη συζήτηση για τα ανθρώπινα δικαιώματα, την δημοσιογραφία, την πολιτισμική και καλλιτεχνική έκφραση τη διδασκαλία και τον θρησκευτικό διάλογο. Μπορεί επίσης να περιλαμβάνει την εμπορική διαφήμιση. Το πεδίο εφαρμογής της παραγράφου 2 περιλαμβάνει επίσης την έκφραση που μπορεί να θεωρείται βαθειά προσβλητική αν και τέτοια έκφραση μπορεί να περιορίζεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 19, παράγραφος 3 και το άρθρο 20.⁷⁴

72. Βλ. Απόφαση Hertzberg κ.α. κατά Φινλανδίας, αρ. 61/1979.

73. Βλ. Γενικό σχόλιο αρ. . 31, παρ. 8. Gauthier κατά Καναδά , αρ. 633/1995.

74. Βλ. Αποφάσεις Ballantyne κατά Καναδά, αρ. 359/1989 και 385/1989, Primo Jose Essono Mika Miha κατά Ισημερινής Γουινέας, αρ. 414/1990, Fernando κατά Σρι Λάνκα, αρ. 1189/2003, Coleman κατά Αυστραλίας, No. 1157/2003, Velichkin κατά Λευκορωσίας, αρ.1022/2001, Mavlonov κ.α.κατά Ουζμπεκιστάς, αρ. 1334/2004, Hak-Chul Sin κατά Δημοκρατίας της Κορέας, αρ. 926/2000.

1.1 Ελευθερία της έκφρασης και τα μέσα ενημέρωσης

Ένας ελεύθερος, αλογόκριτος και ανεπηρέαστος Τύπος, καθώς και τα άλλα μέσα ενημέρωσης είναι ουσιώδη στοιχεία σε κάθε κοινωνία, για την διασφάλιση της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης και της απόλαυσης άλλων δικαιωμάτων που προβλέπει το Σύμφωνο. Αποτελεί μια από τις θεμέλιες λίθους σε μια δημοκρατική κοινωνία.⁷⁵

Το Σύμφωνο προβλέπει ένα δικαίωμα όπου τα μέσα ενημέρωσης μπορούν να λαμβάνουν πληροφορίες προκειμένου να επιτελούν τη λειτουργία τους.⁷⁶ Η ελεύθερη επικοινωνία των πληροφοριών και ιδεών για τα δημόσια και πολιτικά θέματα μεταξύ των πολιτών, των υποψηφίων και των αιρετών εκπροσώπων είναι ουσιώδες στοιχείο. Αυτό περιλαμβάνει κι έναν ελεύθερο τύπο και άλλα μέσα ενημέρωσης που θα μπορούν να σχολιάζουν τα δημόσια θέματα χωρίς λογοκρισία ή περιορισμούς και θα ενημερώνουν την κοινή γνώμη.⁷⁷

Τα κράτη μέλη όμως θα πρέπει να λάβουν υπόψη τον βαθμό στον οποίο οι εξελίξεις στην τεχνολογία πληροφοριών κι επικοινωνιών, όπως τα διαδικτυακά και κινητά συστήματα μετάδοσης ηλεκτρονικών πληροφοριών, έχουν μεταβάλει ουσιωδώς τις επικοινωνιακές πρακτικές σε όλο τον κόσμο. Υπάρχει τώρα ένα παγκόσμιο δίκτυο για την ανταλλαγή ιδεών και απόψεων το οποίο δεν βασίζεται αναγκαία στους παραδοσιακούς μεσολαβητές των μαζικών μέσων ενημέρωσης. Τα κράτη μέλη πρέπει να λάβουν όλα τα αναγκαία βήματα προκειμένου να ενισχύσουν την ανεξαρτησία των νέων μέσων ενημέρωσης και να διασφαλίσουν την πρόσβαση των ατόμων σε αυτά. Σχετικά με αυτό, θα πρέπει να διασφαλίζουν την ανεξαρτησία και την εκδοτική ελευθερία και να παρέχουν επιχορηγήσεις με τρόπο κατά τον οποίο δεν θίγεται αυτή η ανεξαρτησία.

75. Βλ. Απόφαση Marques de Morais κατά Ανγκόλα, αρ. 1128/2002.

76. Βλ. Απόφαση Gauthier κατά Καναδά, 633/95.

77. Βλ. γενικό σχόλιο αρ. 25 για το άρθρο 25 του Συμφώνου (Συμμετοχή στο δημόσιο βίο και δικαίωμα ψήφου).

1.2 Δικαίωμα πρόσβασης στην πληροφορία

Το Άρθρο 19 παράγραφος 2 περιλαμβάνει ένα δικαίωμα για πρόσβαση στην πληροφορία που τηρείται σε δημόσια όργανα. Τέτοιες πληροφορίες αφορούν μητρώα που τηρούνται από ένα δημόσιο όργανο, ανεξάρτητα από τον τύπο με τον οποίο η πληροφορία παρέχεται, από την πηγή της και την ημερομηνία παραγωγής της. Το δικαίωμα πρόσβασης στην πληροφορία περιλαμβάνει ένα δικαίωμα κατά το οποίο τα μέσα ενημέρωσης έχουν πρόσβαση σε πληροφορίες για το δημόσιο βίο⁷⁸ και ένα δικαίωμα του γενικού κοινού να λαμβάνει τα μηνύματα των μέσων ενημέρωσης⁷⁹.

Στοιχεία του δικαιώματος πρόσβασης στις πληροφορίες εντοπίζονται και σε άλλα σημεία στο Σύμφωνο. Σύμφωνα με το άρθρο 17 του Συμφώνου, κάθε άτομο πρέπει να έχει ένα δικαίωμα να επιβεβαιώνει, σε αναγνώσιμο μέσο ενσωμάτωσης, εάν και ποια προσωπικά δεδομένα του είναι αποθηκευμένα σε αυτοματοποιημένα αρχεία και για ποιους σκοπούς.

Κάθε άτομο επίσης πρέπει να γνωρίζει ποιες δημόσιες αρχές ή ιδιώτες ή νομικά πρόσωπα ελέγχουν ή μπορεί να ελέγχουν τα αρχεία. Εάν αυτά τα αρχεία περιλαμβάνουν ανακριβή προσωπικά δεδομένα ή έχουν συλλεχθεί ή υποστεί σε επεξεργασία κατά παράβαση του νόμου, κάθε πρόσωπο θα πρέπει να έχει το δικαίωμα της διόρθωσης των εγγραφών που το αφορούν⁸⁰.

Περαιτέρω σύμφωνα με τη διάταξη αυτή τα κράτη μέλη θα πρέπει να καταβάλουν κάθε προσπάθεια για να διασφαλίσουν την εύκολη, απλή, αποτελεσματική και πρακτική πρόσβαση σε αυτές τις πληροφορίες, ενώ θα πρέπει παράλληλα να ενεργοποιήσουν τις αναγκαίες διαδικασίες, με τις οποίες αποκτάται πρόσβαση στα έγγραφα, όπως με την θέσπιση νομοθεσίας για την ελευθερία της πληροφόρησης. Οι διαδικασίες θα πρέπει να περιλαμβάνουν την έγκαιρη επεξεργασία των αιτήσεων για πληροφόρηση, σύμφωνα με σαφείς κανόνες που θα είναι συμβατοί με το Σύμφωνο.

78. Βλ. Απόφαση Gauthier κατά Καναδά, αρ. 633/95.

79. Βλ. Απόφαση Mavlonov κ.α. κατά Ουζμπεκιστάν, αρ. 1334/2004.

80. Βλ. Απόφαση Zheludkova κατά Ουκρανίας, αρ. 726/1996.

1.3 Η εφαρμογή της παραγράφου 3 του Άρθρου 19 του Συμφώνου.

Το Άρθρο 19 παράγραφος 3 ρητώς εκθέτει ότι η ενάσκηση του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης συνεπάγεται ειδικές ευθύνες και καθήκοντα. Για το λόγο αυτόν, επιτρέπονται δύο συγκεκριμένες περιοχές περιορισμών για το δικαίωμα αυτό, οι οποίες αφορούν αφενός το σεβασμό των δικαιωμάτων ή της υπόληψης των άλλων ή την προστασία της εθνικής ασφάλειας ή της δημόσιας τάξης ή της δημόσιας υγείας και της ηθικής.

Εν προκειμένω, όταν ένα κράτος μέλος επιβάλλει περιορισμούς στην ενάσκηση της ελευθερίας της έκφρασης, αυτοί δεν μπορούν να εξοβελίζουν το ίδιο το δικαίωμα. Η Επιτροπή υπενθυμίζει ότι η σχέση ανάμεσα στο δικαίωμα και τον περιορισμό, καθώς και η σχέση ανάμεσα στον κανόνα και την εξαίρεση δεν πρέπει να ανατρέπεται.

Περαιτέρω η παράγραφος 3 θέτει συγκεκριμένους όρους και υπόκειται μόνο σε αυτές τις προϋποθέσεις και τους περιορισμούς που μπορούν να επιβληθούν: οι περιορισμοί πρέπει να “προβλέπονται από το νόμο”. Δεν αρκεί να επιβάλλονται μόνο για κάποιον από τους λόγους των υποπαραγράφων (α) και (β) της παραγράφου 3 και πρέπει να είναι συμβατοί με τον αυστηρό έλεγχο της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας. Οι περιορισμοί δεν επιτρέπονται εφόσον βασίζονται σε λόγους που δεν προβλέπονται από το άρθρο 3 ακόμη κι εάν τέτοιοι λόγοι θα επιτρέπονταν για τον περιορισμό άλλων δικαιωμάτων του Συμφώνου.

Ο όρος “δικαιώματα” περιλαμβάνει τα ανθρώπινα δικαιώματα όπως αναγνωρίζονται από το Σύμφωνο και γενικότερα από το διεθνές δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Για παράδειγμα, μπορεί να είναι νόμιμος ο περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης προκειμένου να προστατευθεί το δικαίωμα του εκλέγειν κατά το άρθρο 25 καθώς επίσης και τα δικαιώματα του άρθρου 17.⁸¹

81. Βλ. . Απόφαση Svetik κατά Λευκορωσίας, αρ. 927/2000.

Έτσι όταν ένα κράτος – μέλος επικαλείται έναν νόμιμο λόγο περιορισμού στην ελευθερία της έκφρασης, θα πρέπει να παρουσιάζει με συγκεκριμένο και εξατομικευμένο τρόπο την ακριβή φύση της απειλής και την αναγκαιότητα και αναλογικότητα των ειδικών μέτρων που έλαβε, ιδίως παρορυσιάζοντας μια άμεση κι ευθεία σχέση ανάμεσα στην έκφραση και την απειλή.

2. Άρθρο 10 παρ. 1 ΕΣΔΑ.

Αντίστοιχη προστασία ελευθερίας έκφρασης κατοχυρώνει και το άρθρο 10 παρ. 1 της Ευρωπαϊκής Συμβάσης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)⁸², συνοδευόμενη πάντα από τη ρήτρα στο άρθρο 10 παρ. 2 ότι οι περιορισμοί πρέπει να αποτελούν αναγκαία μέτρα σε μία δημοκρατική κοινωνία. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) υπογραμμίζει εκ προοιμίου τον κορυφαίο ρόλο του τύπου σε μία δημοκρατική κοινωνία.⁸³

Η ελευθερία της έκφρασης κατοχυρώνεται υπό τη διττή έννοια της ελευθερίας της γνώμης και της ελευθερίας της αναζητήσεως, λήψεως και μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών χωρίς την παρέμβαση των δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων και από το άρθρο 10 παρ. 1 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)⁸⁴.

82. Σύμφωνα με το άρθρο 10 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, «Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, σνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το παρόν άρθρον δει· κωλύει τα Κράτη από του να υποβάλωσι τας επιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ή τηλεοράσεως εις κανονισμούς εκδό· σεως αδειών λειτουργίας».

83.Βλ. Φερενίκη Παναγόπουλου-Κουτνατζή – Περι της ελευθερίας των ιστολογίων, σελ. 17 επ.

84. Η ΕΣΔΑ κυρώθηκε από την Ελλάδα αρχικά με το ν. 2325/1953 και για δεύτερη φορά μετά την πτώση της δικτατορίας, η οποία ενόψει της τότε επικείμενης αποβολής της χώρας μας από το Συμβούλιο της Ευρώπης είχε καταγγείλει τη Σύμβαση, με το ν.δ.53/1974.

Το άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ορίζει τα εξής: «1. Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το παρόν άρθρον δεν κωλύει τα Κράτη από του να υποβάλωσι τας επιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ή τηλεοράσεως εις κανονισμούς εκδόσεως αδειών λειτουργίας. 2. Η άσκησις των ελευθεριών τούτων, συνεπαγομένων καθήκοντα και ευθύνas δύναται να υπαχθή εις ωρισμένας διατυπώσεις, όρους, περιορισμούς ή κυρώσεις, προβλεπομένους υπό του νόμου και αποτελούντας αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία δια την εθνικήν ασφάλειαν, την εδαφικήν ακεραιότητα ή δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της τάξεως και πρόληψιν του εγκλήματος, την προστασίαν της υπολήψεως ή των δικαιωμάτων των τρίτων, την παρεμπόδισιν της κοινολογήσεως εμπιστευτικών πληροφοριών ή την διασφάλισιν του κύρους και αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας».

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η Νομολογία του ΕΔΔΑ, το οποίο όχι λίγες φορές έχει καταδικάσει την χώρα μας για παραβίαση του άρθρου αυτού. Πολλές φορές μάλιστα καλείται να αποφανθεί αν μια «περιστολή», ένας περιορισμός, της ελευθερίας έκφρασης που έχει επιβληθεί από μια εθνική εννομη τάξη συμβιβάζεται με το άρθρο 10 της Συνθήκης. Το έργο του Δικαστηρίου, σύμφωνα με το άρθρο 19 της Συμβάσεως, «συνίσταται στην διασφάλιση του σεβασμού των υποχρεώσεων που απορρέουν για τα Ύψηλά Συμβαλλόμενα Μέρη από την Σύμβαση.

Με την Νομολογία του το ΕΔΔΑ έχει αναγάγει την ελευθερία της έκφρασης σε «ουσιαστικό θεμέλιο κάθε δημοκρατικής κοινωνίας και πρωταρχική προϋπόθεση της προόδου της καθώς και της ανάπτυξης του ατόμου». Με την επιφύλαξη της παραγράφου 2 του άρθρου 10 της Συμβάσεως, «η ελευθερία της έκφρασης δεν ισχύει μόνο για τις εγκωμιαστικές, τις αδιάφορες ή ακίνδυνες πληροφορίες ή ιδέες, αλλά και για εκείνες που σοκάρουν, θίγουν ή προκαλούν ανησυχία».

Αυτό επιβάλλεται από τον πλουραλισμό, την επιείκεια και το ανοιχτό πνεύμα, απαραίτητα συστατικά μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Οι περιορισμοί της ελευθερίας έκφρασης που προβλέπονται από την §2 του άρθρου 10 πρέπει να ερμηνεύονται στενά.

Με τις αποφάσεις του το ΕΔΔΑ έχει θωρακίσει το δικαίωμα έκφρασης, το οποίο αναδεικνύεται ως άξιο προστασίας ιδιαίτερα από καθεστώτα με μη δημοκρατικές δομές και παραδόσεις. Μάλιστα, το ΕΔΔΑ αντιλαμβάνεται το θεμελιώδες αυτό δικαίωμα ως ένα σύνθετο δικαίωμα, που περιλαμβάνει αφενός το δικαίωμα ενός ατόμου να διατυπώνει και να εκφράζει ελεύθερα τις ιδέες του, αφετέρου δε το δικαίωμα του ατόμου όσο και της κοινωνίας των πολιτών να λαμβάνουν γνώση των πληροφοριών και των ιδεών των άλλων ατόμων, χωρίς την παρέμβαση των κρατικών αρχών. «Όταν περιορίζεται παράνομα το δικαίωμα ενός ατόμου στην ελευθερία της έκφρασης, παραβιάζεται ταυτόχρονα και το δικαίωμα του άλλου να παραλαμβάνει και να πληροφορείται το περιεχόμενο της έκφρασης αυτού που την διαδίδει».

Υπό το πρίσμα των ανωτέρω, το ΕΔΔΑ φαίνεται να εμφανίζει τον τύπο ως ιδιαίτερα άξιο προστασίας, δίνοντας στους φορείς του την δυνατότητα να ασκούν κριτική που μπορεί να αγγίζει και τα όρια της υπερβολής⁸⁵. Βέβαια, το δικαίωμα της ελεύθερης δια του τύπου έκφρασης δεν καθιερώνεται ως ένα «υπερδικαίωμα» άνευ περιορισμών, ωστόσο μόνο οι περιορισμοί που επιβάλλονται από την αρχή της αναλογικότητας μπορούν να γίνουν δεκτοί σύμφωνα με το ΕΔΔΑ.⁸⁶ Η ελευθερία της έκφρασης όπως αναπτύχθηκε και παραπάνω κατοχυρώνεται υπό τη διττή έννοια της ελευθερίας της γνώμης και της ελευθερίας της αναζητήσεως, λήψεως και μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών.⁸⁷ Η άσκηση της ελευθερίας αυτής μπορεί να υπαχθεί σε ορισμένες διατυπώσεις, όρους, περιορισμούς ή κυρώσεις που προβλέπονται από το νόμο και αποτελούν αναγκαία μέτρα σε μια δημοκρατική κοινωνία για την εθνική ασφάλεια, την εδαφική ακεραιότητα ή δημόσια ασφάλεια, την προάσπιση της τάξεως και την πρόληψη του εγκλήματος, την προστασία της υγείας ή της ηθικής, την προστασία της υπολήψεως ή των δικαιωμάτων των τρίτων, την παρεμπόδιση της κοινολόγησης εμπιστευτικών πληροφοριών ή τη διασφάλιση του κύρους και της αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας.⁸⁸

85. Βλ. ΕΔΔΑ Υπόθεση Κανελλοπούλου κατά Ελλάδος.

86. Βλ. ΕΔΔΑ Υπόθεση Κανελλοπούλου κατά Ελλάδος.

87. Βλ. Σχόλιο του Βασίλη Κ. Χειρδάρη στην υπόθεση Κανελλοπούλου κατά Ελλάδος (ΕΔΔΑ 11.10.2007).

88. Βλ. Ρούκουνας Ε., «ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ», 1995., σ. 183.

Ειδικά για τη διακίνηση πορνογραφικού υλικού μέσω του Διαδικτύου μπορούν να προβλέπονται περιορισμοί, συνοδευόμενοι από ποινικές, αστικές και πειθαρχικές κυρώσεις. Ο παροχέας υπηρεσιών τέτοιου είδους προστατεύεται με βάση την ελευθερία έκφρασης γνώμης, μόνον όταν προσφέρει επαρκή προστασία στους ανηλίκους, π.χ. απαιτώντας από το χρήστη έναν κώδικα πρόσβασης που μόνο οι ενήλικοι μπορούν να γνωρίζουν κ.λ.π.⁸⁹

Χαρακτηριστική είναι άλλωστε και η απόφαση της 16ης Μαρτίου 2017, στην υπόθεση Ólafsson κατά Ισλανδίας (Αριθμός προσφυγής 58493/13), όπου Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 παρ. 1 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) -ως προς το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης και μετάδοσης των πληροφοριών- σε περιστατικό όπου ο συντάκτης ενός web-based media site δέχθηκε πρόστιμο αδικαιολόγητα λόγω δημοσίευσης καταγγελιών για κακοποίηση παιδιών εναντίον ατόμου που κατέβηκε ως υποψήφιος πολιτικός στις εκλογές.

Ως προς τα γεγονότα, ο προσφεύγων (συντάκτης) δημοσίευσε τις καταγγελίες δύο γυναικών (που είναι αδελφές), για συγγενή τους που κατέβαινε ως υποψήφιος στις εκλογές, οι οποίες υποστήριζαν ότι τις είχε κακοποιήσει σεξουαλικά όταν ήταν παιδιά.

Ο συγγενής τους κατέθεσε αγωγή για συκοφαντική δυσφήμιση εναντίον του προσφεύγοντος συντάκτη. Την 21 Φεβρουαρίου 2013, το Ανώτατο Δικαστήριο της Ισλανδίας έκρινε τις δηλώσεις, που αποτελούνταν από υπαινιγμούς ότι ο υποψήφιος πολιτικός εμπλεκόταν σε σεξουαλική κακοποίηση παιδιών, ως δυσφημιστικές και καταδίκασε τον συντάκτη σε καταβολή αποζημίωσης. Ο προσφεύγων ισχυρίστηκε, δυνάμει του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, ότι παραβιάστηκε το δικαίωμά του στην ελευθερία της έκφρασης. Συναφώς, επιβάλλεται να υπομνήσει ότι στο επίμαχο ζήτημα η είδηση της άσκησης σεξουαλικής βίας κατά παιδιών από έναν υποψήφιο πολιτικό αποτελούσε ένα σοβαρό θέμα δημοσίου συμφέροντος.

89. Βλ. Καράκωστα, Το δίκαιο των ΜΜΕ, σ. 323 επ.

Ο συγγενής των δύο γυναικών, κατεβαίνοντας ως υποψήφιος πολιτικός στις γενικές εκλογές, έπρεπε να έχει λάβει υπόψη ότι αναπόφευκτα και εν γνώσει του έχει θέσει τον εαυτό του σε έναν «ανοικτό για το κοινό» αυστηρότερο έλεγχο των πράξεών του. Η γενική υποχρέωση για τους δημοσιογράφους - συστηματικά και επίσημα- να αποστασιοποιούνται από το περιεχόμενο μιας δήλωσης που θα μπορούσε να προσβάλει ή να προκαλέσει τους άλλους ή να βλάψει τη φήμη τους δεν δύναται να συμβιβαστεί με το ρόλο του Τύπου για την παροχή πληροφοριών σχετικά με τα τρέχοντα γεγονότα, τις απόψεις και τις ιδέες. Η τιμωρία ενός δημοσιογράφου για την παροχή βοήθειας στην διάδοση των καταγγελιών ενός άλλου προσώπου στο πλαίσιο μιας συνέντευξης δύναται να παρεμποδίσει τη συμβολή του Τύπου στη συζήτηση των θεμάτων δημόσιου ενδιαφέροντος και δεν πρέπει να εξετάζεται ως επιλογή, εκτός εάν προκύπτουν ιδιαίτερα σοβαροί λόγοι για κάτι τέτοιο. Ο δημοσιογράφος που είχε γράψει τα άρθρα είχε προσπαθήσει να θεμελιώσει την αξιοπιστία των αδελφών και την αλήθεια των ισχυρισμών τους από συνεντεύξεις αρκετών -σχετικών με το θέμα- ανθρώπων, ενώ δόθηκε η ευκαιρία στον συγγενή (υποψήφιο πολιτικό) να σχολιάσει τους ισχυρισμούς αυτούς. Υπό τις συνθήκες αυτές, αναγνωρίζοντας μάλιστα ότι ο προσφεύγων ήταν ο συντάκτης και όχι ο δημοσιογράφος, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι ο προσφεύγων ενήργησε με καλή πίστη και είχε σιγουρευτεί ότι το άρθρο είχε γραφτεί σύμφωνα με τις συνήθειες δημοσιογραφικές υποχρεώσεις για την επαλήθευση ενός πραγματικού ισχυρισμού. Θα πρέπει πάντως να τονισθεί ότι, ήταν σαφές ότι οι επίμαχες δηλώσεις προέρχονταν από τις αδελφές.

Άλλωστε, είχαν ήδη γράψει μια επιστολή που περιείχε μέρος των ισχυρισμών τους και την είχαν στείλει στην ευρύτερη οικογένειά τους, τις υπηρεσίες της αστυνομίας και σε υπηρεσίες για την προστασία των παιδιών.

Είχαν δημοσιεύσει την επιστολή αυτή και όλες τις επίμαχες δηλώσεις στη δική τους ιστοσελίδα, προτού τα άρθρα δημοσιευθούν από τον συντάκτη. Όμως, ο συγγενής τους δεν κατέθεσε αγωγή για συκοφαντική δυσφήμιση εναντίον τους, ενώ είναι σημαντικό το γεγονός ότι ο ίδιος είχε επιλέξει να στραφεί μόνον κατά του προσφεύγοντος συντάκτη.

Παρά το γεγονός ότι, η αποζημίωση που ο προσφεύγων όφειλε να πληρώσει δεν περιλάμβανε και τυχόν ποινικές κυρώσεις και το ύψος της δεν φαίνεται αυστηρό, στο πλαίσιο της αξιολόγησης της αναλογικότητας, ανεξάρτητα από το εάν η ποινή που επιβλήθηκε από το Ανώτατο Δικαστήριο της Ισλανδίας ήταν ήσσονος σημασίας, αυτό που έχει σημασία είναι ότι κάθε αδικαιολόγητος περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης συνεπάγεται τον κίνδυνο παρεμπόδισης ή παράλυσης των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης σε παρόμοιες περιπτώσεις σοβαρών θεμάτων δημοσίου συμφέροντος.

Το ΕΔΔΑ έκρινε ομόφωνα, ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ σχετικά με το δικαίωμα της ελευθερίας έκφρασης.

3. Άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα.

Σύμφωνα με το άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, καθένας έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης, που σημαίνει το δικαίωμα να μην υφίσταται δυσμενείς συνέπειες για την γνώμη του, και το δικαίωμα να αναζητεί, να παίρνει και να διαδίδει πληροφορίες και ιδέες με οποιοδήποτε μέσο εκφράσεων και από όλο τον κόσμο.⁹⁰

Μολονότι πρόκειται περί μιας Διακήρυξης με μη δεσμευτικό περιεχόμενο, αξίζει να σημειωθεί ότι έχει εμπνεύσει πολλά συνταγματικά κείμενα κρατών⁹¹. Το κείμενο αυτό θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελέσει τη βάση για την παγκόσμια κατοχύρωση της ελευθερίας εκφράσεων στα ιστολογία, δεδομένου ότι τα ιστολογία συνιστούν μέσα ανταλλαγής των απόψεων, που αδυνατούν να προσφέρουν τα παραδοσιακά μέσα του τύπου. Υπό το πρίσμα αυτό, οι περιορισμοί στα ιστολογία συνιστούν περιορισμούς στη δημοκρατικοποίηση των ιδεών⁹².

90. Βλ. Φερενίκη Παναγόπουλου-Κουντατζή – Περι της ελευθερίας των ιστολογίων, σελ. 17 επ.

91.Βλ. *Man/ Ann Glendon*, 2 Northwestern University Journal of International Human Rights (2004), ο. 5 επ. (9).

92. Βλ. *Sunny Woan*, 44 California Western Law Review (2008), ο. 477 επ. (508).

4. Αποκλεισμός περιεχομένου στο Διαδίκτυο: Σαφής παρέμβαση στην ελευθερία έκφρασης.

Ο αποκλεισμός της πρόσβαση σε περιεχόμενο στο Διαδίκτυο αποτελεί σαφή παρέμβαση στο δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης, το οποίο κατοχυρώνεται από το άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων σχετικά με τον αποκλεισμό πρόσβασης, η οποία αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια, βασίζεται σε μια προσέγγιση τριών βημάτων (three-steps approach):

1. την ανάγκη ύπαρξης μίας σαφούς νομικής βάση για κάθε μέτρο αποκλεισμού

2. το μέτρο πρέπει να επιδιώκει θεμιτό στόχο, όπως απαριθμείται στο άρθρο 10, παράγραφος 2 (π.χ. εθνική ασφάλεια, πρόληψη διαταραχών ή εγκλημάτων, προστασία της υγείας ή της ηθικής, προστασία της φήμης ή των δικαιωμάτων των άλλων).

3. το μέτρο πρέπει να είναι ανάλογο προς τον επιδιωκόμενο νόμιμο σκοπό.

Σε αυτή τη βάση, τα κράτη μέλη θα πρέπει να διασφαλίζουν ότι όλοι οι περιορισμοί στην πρόσβαση στο περιεχόμενο του Διαδικτύου που επηρεάζουν τους χρήστες βασίζονται σε αυστηρό και προβλέψιμο νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει το πεδίο εφαρμογής τέτοιων περιορισμών και παρέχει εγγύηση δικαστικής εποπτείας για την πρόληψη πιθανών καταχρήσεων.

Επιπροσθέτως, τα εθνικά δικαστήρια πρέπει να εξετάζουν κατά πόσον τα μέτρα αποκλεισμού είναι αναγκαία και αναλογικά και, ειδικότερα, εάν είναι αρκετά στοχευμένα ώστε να αφορούν μόνο στο συγκεκριμένο περιεχόμενο για το οποίο απαιτείται αποκλεισμός.⁹³

93. <https://www.lawspot.gr/nomika-nea/epikindynoi-gia-tin-eleytheria-tis-ekfrasis-oi-apokleismois-prosvasis-se-online>

Παρατίθεται παρακάτω η απόφαση του ΕΔΔΑ μειζ. συνθ. 29.3.2016, *Bédat v. Switzerland* (56925/08) στην οποία τονίζονται οι περιορισμοί σχετικά με την απονομή της δικαιοσύνης όταν εμπλέκεται το άρθρο 10 ΕΣΔΑ (περί ελευθερίας έκφρασης και τύπου) και το άρθρο 8 ΕΣΔΑ (περί δικαιώματος ιδιωτικού βίου).

Συγκεκριμένα στην παρατιθέμενη απόφαση υπάρχει καταδίκη δημοσιογράφου που προχώρησε σε παράθεση σχολίων και πληροφοριών σχετικά με εκκρεμή ποινική δίκη.

Αρχικά, στο σκεπτικό της απόφασης τονίζεται η προστασία που εξασφαλίζει το άρ. 10 ΕΣΔΑ στους δημοσιογράφους με δεδομένο ότι ενεργούν καλόπιστα, προκειμένου να παράσχουν ακριβείς και αξιόπιστες πληροφορίες, σύμφωνα με τις αρχές της υπεύθυνης δημοσιογραφίας. Γενικά, δε νοείται απαγόρευση συζήτησης των δικαστικών υποθέσεων.

Ωστόσο, οι ποινικές υποθέσεις αποτελούν μία ειδική κατηγορία δικαστικών υποθέσεων όπου ισχύει το τεκμήριο αθωότητας, το οποίο μετουσιώνεται στην αρχή της αμερόληπτης κρίσης του δικαστηρίου. Επομένως, σε περιπτώσεις που υπάρχουν δηλώσεις ικανές να υπονομεύσουν τα δικαιώματα του κατηγορουμένου δεν υπάρχει η προστατευτική δικλείδα του άρθρου 10 ΕΣΔΑ. Είναι δεδομένο πως κάθε δήλωση εξετάζεται ανάλογα με το κατά πόσο θα μπορέσει να βλάψει το δικαίωμα του εκάστοτε κατηγορουμένου σε δίκαιη δίκη.

Ειδικά λοιπόν σε υπόθεση που εκκρεμεί τα κριτήρια που πρέπει να εφαρμόζονται είναι τα ακόλουθα: (α) πώς ο προσφεύγων βρέθηκε στην κατοχή των επίμαχων πληροφοριών, (β) το περιεχόμενο του δημοσιεύματος (τόσο η ουσία του όσο και ο τρόπος παρουσίασης), (γ) η συμβολή του άρθρου σε συζήτηση γενικού ενδιαφέροντος, (δ) η επιρροή του στην ποινική διαδικασία, (ε) η παραβίαση του δικαιώματος ιδιωτικού βίου του κατηγορούμενου, (στ) η επιβληθείσα ποινή.

Στην παρατιθέμενη απόφαση δεν προέκυπτε η κτήση των πληροφοριών της δίκης με παράνομο τρόπο εκ μέρους του δημοσιογράφου. Συγκεκριμένα ο δημοσιογράφος έγραψε ένα άρθρο σχετικά με το επίμαχο ατύχημα που προκάλεσε ο κατηγορούμενος, παρασύροντας με το αυτοκίνητό του πεζούς, τρεις εκ των οποίων σκοτώθηκαν και άλλοι οκτώ τραυματίστηκαν.

Μάλιστα το συγκεκριμένο περιστατικό που έλαβε χώρα στη γέφυρα της Λωζάννης αποτέλεσε αντικείμενο ευρύτερο ενδιαφέροντος από την κοινωνία. Στο άρθρο του ο δημοσιογράφος περιέγραφε με πολύ αρνητικό τρόπο τον κατηγορούμενο και μπορεί ξεκάθαρα να μην έλαβε κάποια θέση επί του ζητήματος αλλά δημιούργησε εντυπώσεις κατά του κατηγορουμένου καθώς εισχώρησε σε διερεύνηση του ποινικού περιεχομένου της υπόθεσης και δεν αρκέστηκε στην παράθεση των γεγονότων (ρεπορτάζ).

Όπως είναι γνωστό άλλωστε η ποινική διερεύνηση της εκάστοτε υπόθεσης είναι έργο των δικαστικών αρχών και σε καμία περίπτωση δημοσιογράφων.

Το δικαστήριο εξετάζοντας την υπόθεση αυτή κατέληξε πως τα στοιχεία που δημοσιοποιήθηκαν δεν επηρέαζαν το δικαίωμα του κατηγορουμένου σε δίκαιη δίκη αλλά ούτε καταπατούσε το απόρρητο. Ωστόσο, δημιούργησαν εντυπώσεις εις βάρος του κατηγορουμένου, ο οποίος βρισκόταν σε ιδιαίτερα αδύναμη θέση καθώς επρόκειτο για άτομο με νοητική διαταραχή, το οποίο είχε προφυλακιστεί.

Επίσης, η δημοσιότητα που πήρε το συγκεκριμένο θέμα προσέδωσε στον κατηγορούμενο την επίφαση του δημοσίου προσώπου, ενώ επρόκειτο για ένα άτομο το οποίο δεν ήταν δημόσιο και δεν εκτίθετο με τη βούληση του στη δημοσιότητα.

Μέσα από τη διάσταση που πήρε το θέμα δημοσιοποιήθηκαν ιατρικά στοιχεία και έγγραφα, τα οποία ανήκουν στη σφαίρα ιδιωτικού βίου του εκάστοτε ατόμου.

Η αποκάλυψη πληροφοριών που καλύπτονται από το απόρρητο της ποινικής διαδικασίας τιμωρείται ποινικά και στα τριάντα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης των οποίων η νομοθεσία μελετήθηκε για τις ανάγκες της παρούσας υπόθεσης.

Η ποινική δίωξη και καταδίκη του προσφεύγοντος, αρχικά σε ένα μήνα φυλάκισης με αναστολή και στη συνέχεια σε πρόστιμο 4.000 ελβετικών φράγκων δεν ενείχε δυσανάλογο περιορισμό της άσκησης της ελευθερίας έκφρασής του και δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι ήταν ικανή να αποτρέψει αυτόν ή άλλους δημοσιογράφους από την πληροφόρηση του κοινού για εκκρεμείς ποινικές υποθέσεις.

Δεν στοιχειοθετείται παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, καθώς επρόκειτο για απόρρητα στοιχεία και αυστηρά προσωπικά δεδομένα.

ΒΑΣΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σε καθημερινή βάση διαπιστώνεται η καταλυτική εξάρτηση της κοινωνίας από την πληροφορία. Η κοινωνία δραστηριοποιείται και εξελίσσεται παράλληλα με τα τεχνολογικά επιτεύγματα στο χώρο των επικοινωνιών και των τεχνολογιών. Η ευρεία χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας καθίσταται απαραίτητο εργαλείο από τον δημόσιο τομέα μέχρι την καθημερινότητα του κάθε ατόμου.

Αυτό αποδεικνύεται από τον τεράστιο όγκο πληροφοριών που διακινείται αδιάκοπα στο διαδίκτυο με τελικό προορισμό τον σύγχρονο άνθρωπο, ο οποίος στη συνέχεια τις χρησιμοποιεί ανάλογα.

Ωστόσο παρουσιάζεται μια αντίξοχη κατάσταση, στην οποία η ελευθερία του λόγου τελεί σήμερα υπό καθεστώς απειλής για μια ακόμη φορά σε ολόκληρο τον κόσμο. Αυτή η κατάσταση του έντονου προβληματισμού και της διαμάχης για την ελεύθερη έκφραση εδράζεται κυρίως στη βούληση των κυβερνήσεων και των επιχειρησιακών οργανισμών, που από την πλευρά τους επιζητούν σε διαφορετικό βαθμό βέβαια, να θέσουν όρια στο τι είναι αποδεκτό ή μη αποδεκτό να εκφράσει κάποιος χωρίς περιορισμούς.

Η συνεχώς αυξανόμενη με γοργούς ρυθμούς, χρήση του Διαδικτύου, έχει επηρεάσει σημαντικά τόσο τον τρόπο ζωής μας όσο και τις λειτουργίες του δικαίου. Αναμφίβολα έχει δημιουργήσει έναν νέο τρόπο ζωής, τον οποίο θα αξιοποιήσουν οι μελλοντικές γενιές θεωρώντας την τεχνολογία αυτή ως δεδομένη. Η “εισβολή” όμως αυτή του Διαδικτύου διαμόρφωσε νέα συνταγματικά δικαιώματα, μετέβαλε τον παραδοσιακό τρόπο άσκησης ορισμένων ενώ συνδέθηκε στενά με την παραβίαση συνταγματικών δικαιωμάτων όπως η ελευθερία της έκφρασης, η προστασία της προσωπικότητας, το απόρρητο της επικοινωνίας ή η προστασία της ιδιωτικής ζωής.

Ως εκ τούτου η διεύρυνση της ελεύθερης γνώμης και έκφρασης μέσω του διαδικτύου γίνεται σήμερα αντιληπτή όχι ως ενίσχυση της δημοκρατίας αλλά ως απειλή για τη δημόσια τάξη εξαιτίας του ανώνυμου χαρακτήρα της.

Υπάρχει τελικά κάποια δυνατότητα εξισορρόπησης ανάμεσα στο αγαθό της ελευθερίας της γνώμης και στο αίτημα για ασφάλεια στα νέα ψηφιακά μέσα; Μόνο αν ληφθεί σοβαρά υπόψη από τους φορείς πως η διαρκής εξελικτική πορεία του Διαδικτύου απαιτεί την ανάγκη για αναγνώριση ενός υψηλότερου επιπέδου προστασίας και αντιμετώπισης των σχετικών ζητημάτων σε διεθνές επίπεδο λόγω της παγκοσμιότητας του διαδικτύου και της αναποτελεσματικότητας των εθνικών ρυθμίσεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- *Α. Κουσούνη, Η συνταγματική απαγόρευση της λογοκρισίας, ΝοΒ 2007, σελ. 1296 επ.*
- *Α. Μάνεση, Το ΣΥΝΤΑΓΜΑ του 1977, σελ. 408 επ.*
- *Α. Παντελής, «ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ», 3^η Έκδοση, σ. 326 επ.*
- *Α. Παπακωνσταντίνου, Το συνταγματικό δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας, ΕΛΔΔ 2006, σελ. 233 επ., (235).*
- *Α. Τάσης, Κοινωνία της πληροφορίας και Σύνταγμα, ΝοΒ, 2002, σ. 28 επ.*
- *Γ. Γιαννόπουλος, Η ευθύνη, σελ. 45*
- *Γ. Κική, Η ελευθερία των οπτικοακουστικών μέσων (υπό το πρίσμα της συνταγματικής αναθεώρησης του 2001), Σάκκουλας, 2003, σ. 44-45, 52-55*
- *Γ. Παπαδημητρίου Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών, 2000.*
- *Ε. Βενιζέλος, Ραδιοτηλεοπτική έκρηξη, 1989, σελ. 37*
- *Ε. Βενιζέλος, Το αναθεωρητικό κεκτημένο, 2002, σελ. 157 επ.*
- *Ε. Δεληγιάννης, Δίκαιο και Επικοινωνία στα Ιστολόγια (Blogs) και στα Νέα Μέσα, 2012, σελ. 92.*
- *Η. Καστανά, Το internet και η προστασία της ιδιωτικής ζωής και της ελευθερίας της έκφρασης: σε αναζήτηση έξυπνων λύσεων, στον τόμο, Νέες τεχνολογίες και συνταγματικά δικαιώματα, Σάκκουλας, 2004, σ. 29 επ., ιδίως 40-42.*
- *Ι. Ιγγλεζάκης, Το δίκαιο του ηλεκτρονικού εμπορίου, 2009, σελ. 321.*
- *Ι. Ιγγλεζάκης, Ελευθερία έκφρασης και ανωνυμία στο Διαδίκτυο: το παράδειγμα των ιστολογίων, ΔιΜΕΕ 2011, σελ. 317 επ.*
- *Ι. Καράκωστας, «Διαδικτυακά ΜΜΕ και προστασία της προσωπικότητας» ΔΙΜΕΕ 3/2010-Έτος 7^ο, σ. 315-318.*
- *Ι. Καράκωστας, Δίκαιο και internet Νομικά ζητήματα του διαδικτύου, 2003, σελ. 3 επ.*

- *Ι. Καράκωστα, Το δίκαιο των ΜΜΕ, Αντ. Σάκκουλας, (τρίτη έκδοση), σ. 490 επ.*
- *Ι. Καράκωστα, Το δίκαιο του internet. (Νομική Αντιμετώπιση του διαδικτύου), ΝοΒ 1998, σελ. 1172 επ.*
- *Κ.Δ. Σπινέλλη, Ποινικό δίκαιο, Ειδικό Μέρος (1985), άρθρα 361-369 ΠΚ.*
- *Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, όπ.π., σελ. 271 επ.*
- *Μικρουλέα Α., Δίκαιο της Διαφήμισης και Internet, Δίκαιο επιχειρήσεων και Εταιρειών, 2001, σελ. 1091.*
- *Ν. Αλεβιζάτος, Κράτος και Ραδιοτηλεόραση. Η θεσμική διάσταση, 1986 σελ. 47 επ.*
- *Π. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, 1991, Β' τομ., σελ. 1143 επ*
- *Π. Δαγτόγλου, Ραδιοτηλεόραση και Σύνταγμα, 1986, σελ. 37*
- *Π. Δόνος, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος προστασίας του πολίτη από την επεξεργασία των προσωπικών του δεδομένων, 2000 σελ. 107 επ.*
- *Π. Ζέρη, Κρατική ρύθμιση και αυτορύθμιση των λεωφόρων των πληροφοριών, ΤοΣ 1999, σελ. 418 επ.*
- *Π. Μαντζούφας, Ελευθερία έκφρασης και διαδίκτυο, στο περιοδικό ΕΝΕΚΕΝ', Μάιος 2009, σελ. 29 επ.*
- *Ρούκουνας Ε., «ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ», 1995, σ. 183.*
- *Σκουρή-Ιωάννου, Η ελευθερία της διαφήμιση, σελ. 205, επ.*
- *Φερενίκη Παναγόπουλου-Κουτνατζή – Περι της ελευθερίας των ιστολογίων, σελ. 17 επ.*
- *Χ. Δετσαρίδης, Δημοσιογραφία, πληροφόρηση και ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα, 1103 επ,*
- *Χ. Δετσαρίδης, Το δικαίωμα γνώσης των διοικητικών εγγράφων, σελ. 152 επ.*

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

- ✓ ΜΟΝΟΜΕΛΕΣ ΠΡΩΤΟΔΙΚΕΙΟ - ΑΘΗΝΑ - 5208 - 2000 - Η ελευθερία έκφρασης περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης και την ελευθερία μετάδοσης ή λήψης πληροφοριών ή ιδεών, γραπτά ή προφορικά και μέσω τύπου. Ειδικοί περιορισμοί της ελευθερίας του τύπου θεσπίζονται μόνο στις περιπτώσεις και στο μέτρο που επιτρέπονται από το Σύνταγμα.
- ✓ ΜΟΝΟΜΕΛΕΣ ΠΡΩΤΟΔΙΚΕΙΟ - ΑΘΗΝΑ - 497 - 2017 - Ελευθερία έκφρασης και ελεύθερη ανάπτυξη προσωπικότητας.
- ✓ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΕΦΕΤΕΙΟ ΤΡΙΜΕΛΕΣ - ΑΘΗΝΑ - 492 - 2007 - Ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας - Συνταγματικότητα ρύθμισης - ΕΣΔΑ - συνταγματικές διατάξεις περί ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, ελεύθερης έκφρασης και γνώμης.
- ✓ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ - ΑΘΗΝΑ - 891 - 2015 - Δικαιώματα του πληροφορείν και του πληροφορείσθαι - Ελευθερία έκφρασης και μετάδοσης πληροφοριών
- ✓ ΠΟΛΥΜΕΛΕΣ ΠΡΩΤΟΔΙΚΕΙΟ ΠΕΙΡΑΙΑ - 27 - 2009 - δέχτηκε ότι η τιμώρηση των εγκλημάτων κατά της τιμής, ακόμη και όταν διαπράττονται στο Διαδίκτυο, συνιστά θεμιτό περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης.

ΞΕΝΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

- Απόφαση Gauthier κατά Καναδά, αρ. 633/95.
- Απόφαση Hertzberg κ.α. κατά Φινλανδίας, αρ. 61/1979.
- Απόφαση Mavlonov κ.α. κατά Ουζμπεκιστάν, αρ. 1334/2004.
- Απόφαση Zheludkova κατά Ουκρανίας, αρ. 726/1996.
- Απόφαση Svetik κατά Λευκορωσίας, αρ. 927/2000.
- ΕΔΔΑ της 23.9.1994, Jersild,
- ΕΔΔΑ της 26.4.1979, Sunday Times
- ΕΔΔΑ της 8.7.1986, Lingens,
- ΕΔΔΑ της 26.11.1991, Observer και Guardian
- ΕΔΔΑ της 20.5.1999, Bladet Tromsø και Stensaas,
- ΕΔΔΑ της 2.5.2000 Bergens Tidende.
- ΕΔΔΑ Υπόθεση Κανελλοπούλου κατά Ελλάδος.
- LG Miinchen, 17-10-1997, NJW-CoR 1998, σ. 51 και Ernst, NJW-CoR 1997, σ. 224 επ.
- ΗΠΑ, Reno v. ACLU(27/6/1997
- Man/ Ann Glendon, 2 Northwestern University Journal of International Human Rights (2004), ο. 5 επ. (9).
- Sunny Woan, 44 California Western Law Review (2008), ο. 477 επ. (508).
- McIntyre v. Ohio Elections Comm'n, 514 US, 1995, p. 334.
- Gertz v. Robert Welch Inc., 418 US, 1974, p. 323.
- Αποφάσεις Ballantyne κατά Καναδά, αρ. 359/1989 και 385/1989, Primo Jose Essono Mika Miha κατά ισημερινής Γουινέας, αρ. 414/1990, Fernando κατά Σρι Λάνκα, αρ. 1189/2003, Coleman κατά Αυστραλίας, Νο. 1157/2003, Velichkin κατά Λευκορωσίας, αρ.1022/2001, Mavlonov κ.α.κατά Ουζμπεκιστάν, αρ. 1334/2004, Hak-Chul Sin κατά Δημοκρατίας της Κορέας, αρ. 926/2000.
- Απόφαση Marques de Moraes κατά Ανγκόλα, αρ. 1128/2002.
- Απόφαση Benhadj κατά Αλγερίας, αρ. 1173/2003

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- Π. Μαντζούφας, Ελευθερία έκφρασης και διαδίκτυο, στο περιοδικό 'ΕΝΕΚΕΝ', Μάιος 2009.
- Μικρουλέα Α., «Δίκαιο της διαφήμισης και Internet», Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιρειών, 11/2001, Έτος 7ο, σελ.1091
- Τάσσης Σ., «Διαδίκτυο και ελευθερία έκφρασης- Το πρόβλημα των blogs», Δίκαιο Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, 4/2006, σελ. 518 7) Χασιώτη Ν., «Βιβλιοθήκες στην εποχή του διαδικτύου», Το Βήμα, 11-11-2006, Αρ. φύλλου 14913, σελ. Α22 58

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

- www.dsa.gr
- www.greeklaws.gr
- www.kathimerini.gr
- www.tovima.gr
- www.elawyer.gr
- <http://lawandtech.eu/2012/07/06/anonymity/>
- <http://www.unhcr.org/cgiin/texis/vtx/refworld/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&doid=4bd>
- <http://www.constitutionalism.gr/site/1834-eleytheria-eldTasis-kai-diadiktyo/>.
- www.spickmich.de
- <https://www.lawspot.gr/nomika-nea/epikindynoi-gia-tin-eleytheria-tis-ekfrasis-oi-apokleismoι-prosvasis-se-online>
- www.wikipedia.org

